

М. НУРИДЗАРОВ
Х. МУХАББАТОВ
М. РАХИМОВ

ЦУФРОФИЯ

8

М. Нурназаров
Ҳ. Муҳаббатов
М. Раҳимов

ҶУҒРОФИЯИ ТОҶИКИСТОН

Китоби дарсӣ **8**
барои синфи

Вазорати маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон
тасдиқ кардааст

2000

Нурназаров М., Муҳаббатов Ҳ., Раҳимов М.

190 ҚУҶРОФИЯИ ТОҶИКИСТОН: Китоби дарсӣ барои синфи 8.

Самара: Корпорацияи "Федоров", с. 2000. - С.160. - ISBN 5-88833-080-9

Хонандаи азиз!

Китоб манбаи донишу маърифат аст, аз он баҳрабар шавед ва эҳтиёт намоед. Кӯшиш намоед, ки соли хониши оянда ҳам ин китоб бо намуди аслиаш дастраси додору хоҳарчаҳоятон гардад ва ба онҳо ҳам хизмат кунад.

Истифодаи иҷоравии китоб:

№	Ному насаби хонанда	Синф	Соли таҳсил	Ҳолати китоб (баҳои китобдор)	
				Аввали соли хониш	Охири соли хониш
1					
2					
3					
4					
5					

МУҚАДДИМА

Чугрофия яке аз илмҳои қадимтарин аст. Қадиман чуғрофия инсонӣ буда, маънояш таъсири замин мебошад. Одатан қарда гуем чуғрофия табиат, аҳолии ва хоҷагии сатҳи кураи Заминро меомӯзад. Аз ин рӯ чуғрофияро аз ҷумлаи илмҳои онд ба сайёраи Замин номиндан мумкин аст.

Табиат, аҳолии ва хоҷагии кураи Замин ҳеле гуногун аст. Табиатро дар ҳолати умумӣ ва қисмҳои ҷудоғонаи онро илмҳои гуногун таҳқиқ мекунанд: шакл ва ҳаракати Заминро - геодезия ва астрономия ва соҳти онро геофизика ва геология, атмосфера ва иқлимро - метеорология ва иқлимшиносӣ (климатология), қабати обии Заминро - гидрология, океанология ва гляциология, аҳолии ва хоҷагии кураи Заминро бошад илмҳои ҷузъии иқтисодӣ (иқтисодиёти меҳнат, иқтисодиёти саноат, кишоварзӣ, соҳтмон, савдо ва ғайра) меомӯзанд. Вазифаи чуғрофия аз омӯхтани қонуниятҳои ҷойгиршавӣ ва инкишофи унсурҳои табиӣ ва иқтисодии зикршуда дар Замин иборат аст. Аз ин рӯ, ин омӯзиш якҷояву алоқаманд бо дигар илмҳо ба амал меояд.

Чунон ки мебинем, мавзӯи баҳси чуғрофия ҳеле гуногун ва мураккаб аст. Бинобар ин аз рӯи мақсаду вазифа ба ду қисми қалон ҷудо мешавад: табиӣ ва иқтисодӣ.

Чугрофияи табиӣ - дар бораи қонуниятҳои таракқиёт ва ҷойгиршавии унсурҳои комплекси табиӣ (релеф, боғариҳои табиӣ, иқлим, ҳок, наботот ва олами ҳайвонот) кураи Замин ва қисмҳои ҷудоғонаи он баҳс мекунанд. Он аз ҷумлаи илмҳои табиӣ буда, дар асоси қонунҳои табиат инкишоф меёбад. Чуғрофияи табииро ба якҷанд қисм тақсим қардан мумкин аст: ландшафтиносӣ, геоморфология, иқлимшиносӣ, биочуғрофия ва хоҷаго.

Чугрофияи иқтисодӣ - онд ба қонуниятҳои инкишоф ва ҷойгиршавии унсурҳои комплексҳои истеҳсолии мамлакат, (аҳолии, саноат, кишоварзӣ, соҳтмонӣ савдо, нақлиёт ва ғайра) ва ноҳияҳои алоҳида

дар кураи Замин баҳс мекунад. Аз ин рӯ, илми ҷамъиятӣ буда, дар асоси қонуниятҳои ҷамъиятӣ амал мекунад. Ҷуғрофияи иқтисодӣ низ ба якҷанд қисм тақсим мешавад: Ҷуғрофияи аҳолий ва захираҳои меҳнатӣ, ҷуғрофияи саноат, кишоварзӣ, нақлиёт ва ҳоказо.

Ҷуғрофияи табиӣ ва иқтисодӣ якҷоя бо ҷузъҳои системаи илмҳои ҷуғрофиро ташкил медиҳад. Системаи илмҳои ҷуғрофӣ ба дараҳти азиме монанд аст, ки аз ду танаи калон иборат буда, ҳар яке аз шоҳҳои бисёр таркиб ёфтааст. Ба чунин зайл фаҳмиши илмҳои ҷуғрофӣ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки ҷуғрофия дар ҷараёни инкишофи дуруда-рози худ (аз содда ба мураккаб, аз маълум ба номаълум ва аз шакли паст ба олий) якзайл ба қисмҳои махсус тақсим шуда, шоҳҳои гуногунро ба амал овардааст. Ин қисмҳо бо ҳам зич алоқаманданд ва дар асоси ягонагии томи диалектикӣ инкишоф меёбанд. Ҷуғрофияи табиӣ ва иқтисодӣ илмҳои гуногунсифат буда, шаклҳои гуногуни харақати материя, қонуниятҳои инкишоф ва ҷойгиршавии онро дар фазо меомӯзанд. Аз ин рӯ, ҷуғрофияи табиӣ ва иқтисодиро аз ҳамдигар ҷудо кардан мумкин нест.

Ҳалли вазифаҳои муҳимтарини ҷуғрофияи иқтисодӣ - омӯхтани инкишоф ва ҷойгир кардани истехсолот дар ҷои муайян дар шароити аниқи муҳити ҷуғрофӣ: омӯхтани таъсири шароити табиӣ ва хусусиятҳои инкишоф ва ҷойгиркунӣ, шакл ва равиҳои истифода намудани табиат баҳри манфиати ҷамъият - зарурати донишҳои ҷуғрофияи табиӣ талаб менамояд. Ҷуғрофияи табиӣ бошад ландшафтҳои кураи Заминро на танҳо ба мақсади мушоҳидаи оддӣ меомӯзад, балки таъсири онро ба инкишофи ҷамъият ва истифода кардани захираҳои табиӣ дар истехсолоти моддӣ муайян менамояд. Аз ин ҷихат ҷуғрофияи табиӣ ҳам ба донишҳои ҷуғрофияи иқтисодӣ - оид ба инкишоф ва ҷойгир кардани истехсолот, оид ба талаботи нисбат ба боигариҳои табиӣ доштани истехсолоти моддӣ эҳтиёҷи калон дорад.

Ҳамин тариқ, ҳодисаҳои табиӣ, ки мавзӯи баҳси ҷуғрофияи табиӣ мебошанд, бо ҳодисаҳои, ки ҷуғрофияи иқтисодӣ меомӯзад, зич алоқаманд аст. Инсон бояд алоқамандии унсурҳои табиӣ (чинҳои кӯҳӣ, релеф, ҳок, об, ҳаво, организми зинда) - ро ҳангоми ташкили меҳнат ва истехсоли неъматҳои моддӣ ба назар гирад. Дар сурати ба ҳисоб нагирифтани қонунҳои табиат аз тарафи инсон табиат аз одамон саҳт "қасос" мегирад.

Одамон ҳамчун унсури табиӣ зери таъсири қонунҳои табиат мебошанд. Аз тарафи дигар, инсон низ ба табиат таъсири хеле калон мерасонад: онро меомӯзад, тағйир медиҳад ва ҳар чӣ бештар ба ма-

фиати худ истифода мебарад. Бояд гуфт, ки табиат низ ба тараккиёти чамъият таъсири колон дорад, вале нақши асосиро намебозад. Тараккиёти чамъият аз рӯи тарзи истехсолоти чамъиятӣ, муносибатҳои истехсолӣ ва дараҷаи инкишофи қувваҳои истехсолкунанда муайян карда мешавад. Ин омилҳо дараҷаи таъсири инсонро ба табиат низ муайян мекунад.

Ин китоби дарсӣ ба ҷуғрофияи табиӣ ва иқтисодии Тоҷикистон бахшида шуда аз ду қисм иборат аст. Дар қисми аввал табиати Тоҷикистон ва ғуноғунии он тасвир ёфтааст. Шумо дар ин қисм бо тазодҳои ҳайратангези табиати ҷумҳурӣ - қуллаҳои барфпӯшу водӣҳои сарсабз, даштҳои хушкӯхсори сербориш, захираҳои маҳдуди сӯзишворию нерӯи фаровони обӣ ва ғайра аз наздик шинос хоҳед шуд.

Қисми дуюми он ҷуғрофияи иқтисодии ҷумҳуриро дарбар мегирад. Дар он хусусиятҳои инкишоф ва ҷойгиронии қувваҳои истехсолкунанда (саноат, кишоварзӣ, нақлиёт, соҳаҳои ғайриистехсолӣ), ноҳияҳои иқтисодии ҷумҳурӣ ва робитаҳои берунии он аён шудааст.

Масъалаҳои ҷуғрофияи табиӣ ва иқтисодии Тоҷикистон на танҳо байни ҳам, балки бо дигар илмҳо, бахусус биология, геология, иқтисодиёт, таърих, ва ғайра робитаи ногусастанӣ дорад ва яққоя бо онҳо омӯхта мешаванд. Бояд гуфт, ки донишҷӯи ҷуғрофияи табиӣ ва иқтисодии Тоҷикистон барои ҳар як шахси сокини ҷумҳурӣ зарур мебошад. Зеро ҳақиме фармудааст: "надонишҷӯи хусусиятҳои кишвари худ, фарқи он аз кишварҳои дигар ин маънои онро дорад, ки ту дар Ватани худ шахси аҷнабӣ (бегона) ҳастӣ".

ДАВРАҲОИ ИНКИШОФИ ИЛМҲОИ ҶУҒРОФӢ

Ҷуғрофия дар замони қадим. Чунон ки дар боло қайд намудем, ҷуғрофия аз илмҳои қадимтарин аст. Аввалин донишҳои ҷуғрофӣ дар Мисри қадим (4000 сол пеш аз милод) пайдо шудаанд. Ин давра таърихи 5000 соларо дарбар мегирад. Хусусияти муҳими инкишофи илмҳои ҷуғрофӣ дар ин давра аз ҷамъшавии маълумоти ҷуғрофи, пайдошавии тахминҳои зирақонаи илмӣ, ки дертар тасдиқ шуда, инкишоф ёфтаанд, иборат аст. Донишҳои ҷуғрофӣ дар аввал яққоя бо дигар илмҳо, минбаъд ба тарзи алоҳида (вале ба тақсимшавӣ ба қисмҳо) тараккӣ мекунад. Дар ин давра қураи Замин ба

одамон ханӯз пурра маълум набуд ва бисёр ҳодисаҳои табиӣ шарҳи илмӣ наёфта, ҷурасро менамуд. Қатъи назар аз ин, дар ин давра бисёр тасаввуроти дурусти ҷуғрофие ба вуҷуд омада буданд, ки то ҳол қимати худро гум накардаанд. Чунончи, ҷурашаклии Замин, гуногунии минтақаҳои табиӣ ва тағйирёбандагии сатҳи заминро баъзе олимони ханӯз пеш аз милод эътироф мекарданд.

Олими юнони қадим Птолемей (асри II милод) харитани замони худро тартиб дода буд. Харитани 9 шабакаи градусӣ дошт. Қатъи назар аз камбудихо (ҷунончи, масоҳати хушкӣ аз об зиёд нишон дода шуда буд) он харитаро одамон дар тӯли чордаҳ аср истифода карданд. Мутаассифона, ин тахминҳои зиракони илмии юнониёни қадим ханӯз ба олимони Шарқи Наздик ва Миёна маълум набуд. Дар ин давра донишҳои ҷуғрофии мардумони форсу араб хеле ноқис ва печ дар печ аст. Чунончи, маълумотиҳои ҷуғрофии дар Авесто ва сарчашмаҳои арабӣ оварда шуда хеле маҳдуд ва аксар шакли насри бадеиро доранд. Қамъбасти донишҳои ҷуғрофӣ то асри VIII чандон назаррас нест: тавлиди жанри адабӣ дар ҷуғрофияи кӯшишҳои аввалин оид ба тасниф кардани донишҳои қадима ва топонимикӣ, ишораҳои муғлак оид ба харита ва ҷуғрофияи иқтисодӣ ва ғайра.

Ҷуғрофияи асри миёнагӣ. Ин давра асрҳои V-XV милодро дарбар мегирад. Хусусияти муҳими ин давра он аст, ки тасаввуроти динӣ дар бораи олам ва ҳодисаҳо авҷ гирифта, ҳамаи илмҳо, аз ҷумла ҷуғрофия низ таназзул мекунад. Ғояҳои пешқадами ҷуғрофияи замони қадим аз тарафи ҳомини дин саҳт таъкиб карда шуд. Қатъи назар аз ин дар ин давра якҷанд кашфиёти нав ба амал омад. Норманҳо ("мардуми шимол") гирду атрофи баҳри Миёназаминро таҳқиқ карда, Исландия, Гренландия ва Амрикои Шимолро (асри VIII-X) кашф намуданд. Арабҳо (асри IX) аз нимҷазираи Пиреней сар карда то Мадагаскар ва Хитойро омӯхтанд. Аз аврупоҳо, сайёҳи венетсиягӣ Марко Поло ва фарзандони ӯ дар муддати 45 сол (1254 - 1299) ба Хитой, Мугулистон, Осиёи Ҷанубӣ саёхат намуданд.

Асрҳои VIII-XV давраи нашъунамои донишҳои ҷуғрофии форсу арабӣ мебошанд. Дар ин давра олимону сайёҳони форсу араб натавоно донишҳои ҷуғрофии юнониҳоро тақмил доданд, балки бо ҷандин навоариҳо дар тамаддуни ҷаҳон саҳми босазое гузоштанд. Пеш аз ҳама дар ҷуғрофия равиши тасвирӣ (бадеӣ), математикӣ (астрономӣ) ва регионалиро инкишоф дода ба ҳадди камолот расониданд. Инкишофи ҷунин назарияҳои илмӣ, монанди "ғунбази Арин" (меридиани нулӣ), ҷадвали астрономии "зиҷи шохӣ", усулҳои муайян кардани арзу тӯли ҷуғрофӣ, тартиб додани харитаҳои гуногун ва

“атласи исломӣ”, чадвали маъмуни ва гайра гоҷҳои пешқадамтарини илми он замон буданд. Чунончи, назарияи “гунбази Арина” дар кашфи қитъаи Амрико, мавҷудияти “роҳнамои баҳрӣ” дар бехатарии сафари Васко да Гама сахми калонро бозидааст. Дар инкишофи илмҳои ҷуғрофӣ онвақта хизмати олимони форсизабон ибни Хурдодбех (IX), Насриддини Тӯсей (XIII), Ҳамидуллои Қазвинӣ (XIV) ва дигарон хеле бузург аст. Ин олимони бо мазмуни том энциклопедистони замонҳои худ буданд.

Дар байни асарҳои он давра “Худудуллоам” дар таърихи тамаддуни халқҳои Осиёи Марказӣ мақоми хосе дорад. Асари мазкурро муддате пеш дар Бухоро пайдо карданд, ки он соли 372 ҳиҷрӣ (982-983) аз тарафи муаллифи номаълум таълиф гардидааст.

Дар ин давра кашфиёти ҷуғрофӣ низ авҷ мегирад. Форсу арабҳо дар омӯхтани ҷаҳони онвақта - аз Пиреней то Ҳитою Мадагаскар ва тартиб додани харитаҳои амиқ сахми босазое доранд. Саёҳатномаҳои пуробу рағи ва ба тарзи бадеӣ таълиф шудаи онҳо ки қисман характери нимафсонавӣ доранд (Синдбоди дарёгард, Ибни Ваҳб, Салмони Тарҷумон ва гайра) ҳанӯз ҳам қимати худро гум накардаанд.

Давраи кашфиёти бузурги ҷуғрофӣ. Дар охири асри XV ва аввали асри XVI дар бисёр мамлакатҳо муносибатҳои феодалии барҳам хӯрда, ҷои онро муносибатҳои капиталистӣ мегирад. Истеҳсолоти моддӣ хеле бо суръат тараққӣ карда, минбаъҳои нави ашёи хом ва бозорҳои фурӯши мол меафзоянд. Ин хусусият боиси авҷ гирифтани кашфиёти ҷуғрофӣ ва ҷамбасти илми натиҷаи онҳо гардид. Се кашфиёти бузурги аввали асри XVI-кашф кардаи шудани Амрико аз тарафи Христофор Колумб (1492-1504), аз ҷануби Африка ба Ҳиндустон кушодаи шудани роҳи баҳрӣ (Васкода Гама, 1497-1498), саёҳати давриоламин Магелан (1519-1522) дар инкишофи илми ҷуғрофия воқеаҳои муҳим буданд.

Дар асрҳои XVI-XVII аз саёҳони рус Афанасий Никитин ба Ҳиндустон сафар кард; Ермак (1581-1584), И.Ю. Москвитин (1639), В.Д. Поярков (1643-1646), Е.Д. Хабаров (1647-1650), С. Дежнев (1648) ноҳияҳои Сибирро то гулӯгоҳи Беринг таҳқиқ намуданд.

Пас аз давраи мугулҳо дар асри XV ҷуғрофияи форсҳо аз арабҳо ба ҷудошавӣ сар мекунад, ки он то асри XIX давом мекунад. Чун пештара ҷуғрофияи регионалӣ - қитъавӣ ва таърихӣю топографӣ тараққӣ карда ба дараҷаи олиӣ худ мерасад. Дар ин давра барои инкишофи илмҳои ҷуғрофӣ олимони форсизабон Ҳофизӣ Абру (ваф. 1430), Алӣ - Қӯшчӣ (ваф. 1474), Аҳмади Розӣ (1594), Мирзо Ҳасани

Шерозӣ (1890), саёхатномаҳои Абдураззоки Самарқандӣ (1442), Абдул-Латиф аш-Шустарӣ (1758), Иброҳимбек ал-Мерағӣ (1905), Ҳочӣ Юсуфи Ҳучандӣ ва ғайра саҳми босазое гузоштаанд.

Ҳамин тариқ адабиёти чуғрофии форсҳо аз рӯи анъанаҳои арабӣ тараққӣ кунад ҳам моҳияти ҳоси илмӣ ва маълумотии ҳудро гум накарда, мунтазам тақмил ёфтааст. Дар давраҳои охир бо таъсири аврупоӣ чуғрофияи сиёсӣ, иқтисодӣ яққоя бо харитаю атлас ва анвоҳои тасвирӣ инкишоф меёбад.

Давраи нашъунамои илмҳои чуғрофӣ. Аз аввали асри XVIII то замони ҳозирро дар бар мегирад. Дар ин давра дар соҳаи илмҳои чуғрофӣ на танҳо кашфи ноҳияҳои нав, балки тадқиқоти илмӣ назариявӣ авҷ мегирад. Хусусияти муҳимтарини инкишофи илмҳои чуғрофия дар ин давра чунинанд:

- Қатъи назар аз инкишофи тасаввуротҳои материалистӣ оид ба табиат ва унсурҳои он, ҳодисаҳои табиӣ ва шарҳи баъзе масъалаҳо ба қувваи фавқуттабиа нисбат дода мешуданд;

- Чуғрофияи тасвирӣ давраҳои пештара барҳам хӯрда, ҷои онро таҳлилҳои нисбатан амиқ ва ҳулосаҳои илмӣ мегирад. Хусусияти объективӣ доштани ҳодиса ва воқеаҳои табиӣ, ҳаракат ва тағйирёбанда будани онҳо эътироф карда мешавад;

- Баробари инкишофи чуғрофияи умумӣ илмҳои ҷузъии чуғрофӣ пайдо шуда тараққӣ мекунанд ва системаи илмҳои чуғрофӣ шакл мегирад. Аз ҷумла чуғрофияи иқтисодӣ, картографияи илмӣ, иқлимшиносӣ, заминшиносии умумӣ, чуғрофияи ҳок ва дигар илмҳои ҷузъии чуғрофӣ пайдо шуда тараққӣ мекунанд;

- Омӯхтани ноҳияҳои дохилии материкҳо ва кишварҳои қутбӣ, баҳрнавардӣ хеле авҷ мегирад. Доғҳои “сафед” дар харитаи ҷаҳонӣ барҳам меҳӯрад. Муҳимтарин кашфиётҳои ин давра: тадқиқи ноҳияҳои марказии Африко (Д. Ливингстон, Стенли, Гумболдт ва Бонплан); ноҳияҳои марказии Осиё (П.П. Семенов, Н.М. Пржевальский, П.К. Козлов, И.М. Мушкетов, В.А. Обручев ва ғайра), саёхатҳои давриоламӣ (Ҷеймс Кук, Крузенштерн ва Лисянский), кашф шудани Антарктида (Ф. Беллинсгаузен ва М. Лазарев), қутби ҷануб (Р. Амундсен) ва қутби шимол (Р. Пири) мебошанд;

- Яке аз қомебиҳои бузургтарини илмҳои чуғрофӣ дар ин давра ташкилҳои Ҷамъияти чуғрофии Рус (1845), инкишофи тадқиқоти экспедитсионӣ ва оғози омӯхтани илмҳои чуғрофӣ дар мактабҳои олии (университетҳо) мебошанд.

Дар ин давра дар адабиёти чуғрофии форсу тоҷик низ тағйиротҳои қуллӣ ба амал омаданд. Пеш аз ҳама аксар сайёҳон берун аз ҳуду-

ди мамлакат ба Ҳиндустону Аврупо ва ё Русия сафар мекарданд. Услуби тасвири мамлакатҳо низ саҳеҳтар гардида характери илмӣ пайдо мекунад. Олимони намоёни ин давра, монанди Ризоқулихон (1800-1871), Муҳаммад Ҳасанхон (ваф. 1896) аввалин мактабҳои олий-дорулфунун ташкил намуда асрҳои бехтарини ҷуғрофӣи Аврупо (таърихи кашфи Амрико, саёҳати Стэнли ба Африко, капитан Гетерса ба кутби шимол, ва ғайраро ба форсӣ тарҷума кардаанд. Соли 1888 Муҳаммад Тақиҳон аввалин бор "Энсиклопедияи номҳои ҷуғрофӣ"-ро (574 саҳифа) якҷоя бо адабиёти истифодашуда тартиб додааст. Китоби Мирзо Ҳасани Шерозӣ оид ба ҷуғрофияи регионалӣ (китъавӣ) бо номи "Форсномаи Носирӣ" (1890, 700 сах.) глобуси Ҳоҷӣ Юсуфи Хӯчандӣ (1895), асарҳои сечилдаи ал-Мерағӣ "Саёҳатномаи Иброҳимбек" (1905-1909) ва Масъуди Қайхон "Ҷуғрофияи муфассалӣ Эрон" (1933) намунаи асарҳои барҷастаи ҷуғрофӣ мебошанд.

Ин асарҳо ба ҷуғрофияи табиӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ бахшида шуда бо расму харита ва қадвалҳо ороиш дода шудаанд. Дар ин давра адабиёти ҷуғрофӣи форсӣ тоҷик аз арабӣ пурра ҷудо шуда бо таъсири адабиётҳои наватарини аврупоӣ инкишоф меёбад.

ОМУЗИШИ ТАБИАТ ВА ХОҶАГИИ ХАЛҚИ ТОҶИКИСТОН

Тоҷикистон сарзамини ниҳоят қадим ва дорои таърихи чандинҳазорсола аст. Вале доир ба омӯзиши табиат ва хоҷагии халқи Тоҷикистон дар замони гузашта ҷуз навиштаҷоти саёҳон ва баъзе маълумотҳои таърихӣ асари алоҳидае нест.

Омӯзиши табиат ва хоҷагии Тоҷикистон асосан дар нимаи дуюми асри XIX, баъди ба Русия хамроҳ шудани Осиёи Миёна, оғоз ёфт. Бо ташаббуси Академияи илмҳои Русия ва ҷамъиятҳои гуногуни илмӣ (баҳусус Ҷамъияти ҷуғрофӣи Рус) ба Осиёи Миёна, аз ҷумла ба Тоҷикистон чандин экспедицияҳо фиристода шудаанд. Роҳбарии ин экспедицияҳоро муҳаққиқони машҳури соҳибтаҷриба ба ӯҳда доштанд.

Аввалин бор ҷуғрофияи Тоҷикистон ба тарзи илмӣ аз тарафи олимони рус - И.В. Хаников, Г.Е. Грум-Гржимайло, В.Ф. Ошанин, А.Н. Федченко, А.И. Воейков (иклимшинос) омӯхта шудааст. Дар таҳқиқи олами ҳайвонот - А.С. Берг, Н.А. Северцов, олами наботот бошад Л. Комаров, В.М. Липский, С.И. Коржинский саҳми босазо

гузоштаанд. Тадқиқоти нахустини геологиро дар ҳудуди Тоҷикистон И.В. Мушкетов, А.И. Архангелский, Д.В. Наливкин ва дигарон гузарониданд.

Тадқиқоти васеи чуғрофии Тоҷикистон ба солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ рост меояд.

Давраи шӯравӣ. Ҳанӯз ҷанги граждани ва амалиёти босмачигарӣ пурра ба охир нарасида дар ҳудуди Тоҷикистон экспедитсияи тадқиқотӣ бо сарвари Н.Л. Корженевский ба қор сар карда буд. Соли 1923 экспедитсияи мазкур ба ноҳияҳои дурдасти Помир сафар карда, онди орография ва шароити табиии водии дарёи Танимас ва кӯли Қарокӯл маълумоти пурқимат ҷамъ намуданд. Дар асоси ҷамъбасти натиҷаҳо нахустин китоби чуғрофӣ бо номи "Тоҷикистон" (соли 1925) навишта шуда буд, ки дар он нисбати релеф, орография ва набототу ҳайвоноти кишвар маълумот дода шудааст.

Академияи илмҳои ССРС соли 1928 ба Помир экспедитсияи нисбатан калонро ташкил намуд, ки дар ҳаёти он олимони намоёни онвақта Д.И. Шербаков, О.Ю. Шмидт, олимони немис доктор Р. Финстервалдер ва дигарон иштирок доштанд. Экспедитсия қисми шимолӣ ғарбии Помирро, ки тамоман омӯхта нашуда буд, таҳқиқ намуда, яқчанд кӯҳу қаторкӯҳ, даҳҳо қуллаю агба ва пирахҳои навро кашф намуд. Дар баробари кашфиётҳо ҳаёти экспедитсияи баландуқӯҳи Помирро дар баландии то 6700 метр ба нақша гирифт.

Бо мақсади таҳқиқи васеи сарзамини тоҷик соли 1932 экспедитсияи нави комплекси тоҷику Помир ташкил карда шуд, ки сарвари онро ходими калони давлатӣ, академик И.П. Горбунов ба уҳда дошт. Дар ҳаёти ин экспедитсия олимони шӯҳрати ҷаҳонӣ Н.И. Вавилов, Н.Е. Ферсман, Д.В. Наливкин, С.Ф. Олденбург, Е.Н. Павловский ва дигарон ширкат намуданд. Иштирокчиёни экспедитсия дар як муддати кӯтоҳ қисми зиёди масоҳати ҷумҳуриро тадқиқ карда, дар бораи сохти геологӣ, сарватҳои зери заминӣ, захираҳои гидроэнергетикӣ, ҳоку наботот, ҷангал ва ғайра маълумоти муҳим ҷамъ карданд. Натиҷаҳои ин экспедитсия дар сессияи махсуси илмии Академияи илмҳои Иттиҳоди Шӯравӣ (Ленинград, 1933) ҷамъбаст карда шуд. Дар ин сессия, масъалаи истифодаи захирҳои бон табиӣ ва дар асоси он инкишоф додани қувваҳои истехсолкунандаи Тоҷикистон мавриди муҳокимаи қарор гирифт. Мавриди ҷамъбасти тадқиқотҳои илмӣ олимони ба таърихи гузаштаи халқи тоҷик ва соҳми он дар инкишофи тамаддуни ҷаҳонӣ диққати махсус доданд.

Баъди чунин экспедитсияҳои илмӣ барои дар ҳудуди ҷумҳурии бе-

восита давом додани тадқиқотҳои илмӣ шароит фароҳам омад. Соли 1934 дар қисми ғарбии Помир стансияи биологӣ таъсис ёфт, ки он аз муассисаҳои доимӣ ва муваққатӣ дар Чавшангоз, Поршнев, Дашт, Чечекта иборат дар як муддати кӯтоҳ бисёр намуди зироат ва растаниҳоро ба иқлими Бадахшон мутобиқ кунонид. Тавассути ин экспедиция дар пириҳои Федченко стансияи метеорологӣ /обу ҳавосанҷӣ/ баландтарини ҷаҳон барпо карда шуд, ки он минбаъд ба обсерваторияи геофизикӣ табдил ёфт.

Дар ин давра дар водии Вахш стансияи таҷрибавӣ таъсис ёфт. Саҳми ин стансия дар омӯтани таркиби хок, обҳои зеризаминӣ, режими обҳои Вахш ва бартараф намудани оқибати шӯразанини заминҳо хеле калон аст.

Соли 1951 дар ҳаёти илмию маданияи Тоҷикистон ҳодисаи муҳиме ба амал омад.

Академияи илмҳои Тоҷикистон ташкил ёфт, ки президенти нахустини он устод С. Айни буд. Дар натиҷаи ин миқёси тадқиқотҳо оид ба табиат ва хоҷагии ҷумҳурӣ ниҳоят васеъ гардид. Дар ин давра аввалин харитаҳои калонмасштаби ҷуғрофӣ, геологӣ, геоморфологӣ ва хоку олами набототи ҷумҳурӣ тартиб дода шуданд. Дар омӯзиши табиат ва хоҷагии халқи ҷумҳурӣ саҳми совети тадқиқоти қувваҳои истеҳсолии (СОПС) Академияи илмҳои республика бо сарвари академик И.К. Нарзикулов хеле калон аст. Бо ташаббуси ин муассиса аввали солҳои 60-ум тадқиқоти махсус оиди инкишофи қувваҳои истеҳсолии водии Вахш Зарафшон ба анҷом расонида шуд. Дар ин тадқиқот оид ба хоку иқлим, захираҳои обӣ, сарватҳои зеризаминӣ, захираҳои заминӣ чангал ва масъалаи истифодаи оқилонаи онҳо дастурҳои амӣк дода шудааст.

Дар омӯхтани масъалаҳои ҷуғрофияи Тоҷикистон саҳми олимони намояндаи тоҷик И.К. Нарзикулов, Қ.Ш. Ҷураев, К.В. Станюкович, М.Ю. Мамадҷонова ва дигарон хеле калон аст.

Ҳодисаи муҳими ҳаёти илмию фарҳангии ҷумҳурӣ-нашри Атласи комплекси ҷуғрофии Тоҷикистон мебошад. Дар тартиб додани ин атлас гайр аз олимони тоҷик, даххо мутахассисони бомаҳорати соҳиб Иттиҳоди Шӯравӣ иштирок намуданд. Атлас аз ҷунин қисматҳо иборат аст: шароит ва захираҳои табиӣ, аҳолии хоҷагии халқ, илм, маданият, тандурустӣ ва таърих. Дар он оиди мавқеи ҷуғрофию рельеф, соҳти геологӣ, маъданҳои фойданок, хоку иқлим, захираҳои гидроэнергетикӣ, набототи ҳайвонот, ҷойгиршавии соҳаҳои саноату кишоварзӣ ва нақлиёт маълумоти сахҳ оварда шудааст.

Академияи илмҳои Тоҷикистон соли 1982 асари калонҳаҷми “Тоҷикистон: табиат ва захираҳои табиӣ”-ро аз ҷоп баровард, ки он маҳсули меҳнати босуботи олимони соҳаи илмҳои табиӣ мебошад. Дар он бори аввал доир ба тамоми намуди захираҳои табиӣи ҷумҳурии ва роҳҳои истифодаи оқилонаи онҳо дар оянда маълумоти мукамал оварда шудааст.

Нашриёти Энциклопедияи советии тоҷик соли 1984 китоби нави калонҳаҷми “Тоҷикистон” (502 саҳ)-ро нашр намуд, ки дар он соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ-саноат, кишоварзӣ, нақлиёт, илму маориф, санъат ва ғайра ба тарзи саҳеҳ тасвир шудаанд.

Ба наздикӣ шӯбаи ҷуғрофия ва экологияи Академияи илмҳои Тоҷикистон харитаи “Ландшафтҳои табиӣи Тоҷикистон”-ро бо мащтаби 1:750000 ва асари нави илмӣ - “Ландшафтҳои Тоҷикистон”-ро ба таърифи расонд. Дар ин харита ва асари калонҳаҷми бори аввал аз рӯи ландшафтҳои мавҷуда беҳтар намудани вазъии экологии ҷумҳурии баён шудааст.

Ҳамин тариқ, дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ омӯзиши дақиқ ва комплексии табиату хоҷагии халқи Тоҷикистон, наشري асарҳои муҳими илмӣ калон ҳаҷми авҷ гирифт.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Ҷуғрофияи табиӣ ва иқтисодӣ чиро меомӯзад?
2. Системаи илмҳои ҷуғрофӣ гуфта чиро мефаҳмед?
3. Вазифаҳои муҳимтарини ҷуғрофияи табиӣ ва иқтисодӣ аз ҷиҳати иборат аст? Онҳо аз ҳамдигар чӣ фарқ дорад ва чӣ гуна бо ҳам алоқаманданд?
4. Кадом давраҳои инкишофи илмҳои ҷуғрофиро медонед?
5. Хусусиятҳои давраҳои инкишофи илмҳои ҷуғрофиро шарҳ диҳед.
6. Вазъии ҷуғрофияи форсу тоҷик дар ин давраҳо чӣ гуна буд?
7. Дар омӯзиши ҷуғрофияи Тоҷикистони тоинқилобӣ саҳми кадом олимони медонед?
8. Вазъии омӯзиши табиат ва хоҷагии халқи Тоҷикистон дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ чӣ гуна буд?
9. Кадом олимони медонед, ки дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ дар омӯзиши ҷуғрофияи табиӣ ва иқтисодии Тоҷикистон саҳми гузоштаанд?
10. Дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ оид ба инкишофи илми ҷуғрофия дар Тоҷикистон чӣ гуна тадбирҳо андешида шуд?

ҶУҒРОФИЯИ ТАБИИИ ТОҶИКИСТОН

МАВҶЕИ ҶУҒРОФӢ, САРҲАД ВА ТАҚСИМОТИ МАЪМУРӢ

Агар ба харита назар андозед нуктаҳои канории Тоҷикистон дар байни арзҳои 36° - $40'$ ва 41° - $05'$ -и шимолӣ ва тӯлҳои 67° - $31'$ ва 75° - $14'$ -и шарқӣ, дар қисми ҷануби шарқии қӯҳсори Осиёи Миёна воқеъ гардидааст. Тоҷикистон яке аз ҷумҳуриҳои ҷанубии Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ) мебошад. (Ҷағат баъзе ноҳияҳои Туркманистон аз он ҷанубтар ҷой гирифтаанд).

Нуктаҳои канории ҷумҳурӣ: шимолӣ - дар қаторқӯҳи Қурама, ҷанубӣ дар водии дарёи Панҷ, ғарбӣ қаторқӯҳҳои Зарафшон, шарқӣ - дар қаторқӯҳҳои Сарикӯл. Тоҷикистон дар минтақаи мӯътадил, дур аз баҳру уқёнусҳо ҷой гирифтааст; дар ҳамвориҳои он шароити биёбон ҳукмфармо аст. Дар ғарб ба ҳудуди ҷумҳурӣ биёбонҳои нимбиёбонҳои пасти Турон даромадаанд, ки тадриҷан ба талу қӯҳдоманҳо бадал мешаванд. Дар шарқ ҳудуди он ба қӯҳҳои осмонбӯс ва пуштақӯҳҳои Осиёи Марказӣ мувофиқ омада, аз ғарб ба шарқ 700 км аст; дар қисми марказӣ он нисбатан бориқ /то 100 км/ буда, дар шимолӣ ғарб барҷастагии дарозрӯя дорад.

Масоҳати Тоҷикистон 143,1 ҳаз. км² аст. Ин аз масоҳати якҷояи Юнон, Португалия ва Австрия барин давлатҳо зиёд мебошад. Аз ҷиҳати масоҳат Тоҷикистон дар байни Ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна (11 фоизи масоҳат) ҷой чорумро ишғол мекунад.

Сарҳади Тоҷикистон бисёр печ дар печ буда, дар тӯли ҷандин асрҳо ташаккул ёфтааст. Дар шимолӣ ғарб Тоҷикистон бо Ўзбекистон, дар шимол бо Қирғизистон, ҳамҳудуд аст, Тоҷикистон дар ҷануб ба масофаи 1030 км бо Ҷумҳурии Ислонии Афғонистон ҳамсарҳад ме-

бошад. Сарҳади Тоҷикистон бо Афғонистон соли 1885 муқаррар карда шудааст ва он аз дарёҳои Панҷ ва Ому мегузарад. Дар шарқ Тоҷикистон ба масофаи 430 км бо Ҷумҳурии Халқии Хитой ҳамсарҳад аст. Сарҳади давлатии сарзамини Тоҷикистон дар қисми ҷануби шарқӣ сарҳади Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил низ ба шумор меравад. Дар ҷануби шарқ Тоҷикистонро аз Ҳиндустон ва Покистон қитъаи бараш аз 15 то 65 км ҷудо мекунад.

Тақсими маъмурии. Дар Тоҷикистон 2 вилоят, як вилояти мухтор ва 13 ноҳияи тобегӣ марказ /ҷадвали 1/ мавҷуд аст. Алҳол дар Тоҷикистон 22 шаҳр вучуд дорад. Шаҳрҳои Сарбанд, Норақ ва Роғун дар соҳили дарёи Вахш сохта шудаанд. Онҳо маркази калони гидроэнергетикӣ Осиеи Миёна мебошанд.

Ҷадвали 1

Тақсими маъмурии Тоҷикистон

Номи воҳиди маъмурии	Масоҳат ҳаз. км ²	Ноҳияҳо	Шаҳрҳо	Шаҳрчаҳо	Пойтахти ҷумҳурии ва маркази вилоятҳо
Ҷумҳурии Тоҷикистон	143,1	51	22	47	Душанбе
аз ҷумла: Вилояти Мухтори Бадахшон	63,7	7	1	—	Хоруг
Вилояти Ленинобод	26,1	13	9	21	Хучанд
Вилояти Хатлон	24,6	25	5	23	Кӯргонтеппа
Ноҳияҳои тобегӣ марказ	28,4	13	4	8	

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Аз харитаи собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ мавқеи ҷуғрофии Тоҷикистонро муқаррар кунед ва нуқтаҳои канории онро нишон диҳед.
2. Масоҳати Ҷумҳурии Тоҷикистонро бо ҷумҳуриҳои Ўзбекистон, Қирғизистон ва Қазоқистон қиёс кунед. Муайян намоед, ки масоҳати Тоҷикистон аз масоҳати ҳар яке аз ин ҷумҳуриҳо чанд маротиба хурд аст.
3. Мавқеи ҷуғрофии Тоҷикистонро тасвир кунед, хусусиятҳои онро шарҳ диҳед.
4. Аз харитаи Тоҷикистон мавқеи ҷуғрофии деҳа, ноҳия ё шаҳри худро муайян кунед.
5. Вилояту ноҳияҳои Тоҷикистонро ном баред. Онҳоро аз харита нишон диҳед.

РЕЛЕФ ВА СОҲТИ ГЕОЛОГӢ

Ба хотир оваред, ки релеф дар харитаҳои микёсашон хурд чигуна тасвир меёбад. Эраҳои геологӣ ва давраҳои онҳоро номбар кунед.

Релеф. Тоҷикистон сарзамини кӯҳсор аст. Баландии мутлаки он аз 300 то 7495 м мебошад. 93 фоизи ҳудуди Тоҷикистонро кӯҳҳо ва 7 фоизи онро ҳамвориҳо ишғол кардааст. Дар қисми шимолии Тоҷикистон қаторкӯҳи Курама ва кӯҳи вайроншудаи Мугул, ки шохан шимоли ғарбии силсилакӯҳи Тиёншон мебошад, ҷойгир шудаанд. Ин кӯҳҳо назар ба дигар кӯҳҳои Тоҷикистон қадим ва паст мебошанд (Куллаи Бобой бо 3769 м, куллаи Аҳромшакл 5621 м).

Дар байни қаторкӯҳҳои Курама ва кӯҳи Мугул аз шимоли ғарб ва қаторкӯҳи Туркистон аз ҷануб ҳамин Фарғона - ганчинан Осиёи Миёна ҷой гирифтааст. Қисми ғарбии водӣ ба Тоҷикистон мансуб дорад. Ғарбтар аз водии Фарғона Мирзочӯли тоҷик доман паҳн кардааст, ки пастарин мавзеи ҷумҳури ба шумор меравад (250-300 м).

Дар қисми марказии Тоҷикистон силсилакӯҳҳои Ҳисору Олой ҷойгир шудаанд, ки қаторкӯҳҳои Зарафшон, Ҳисор, Қаротегин ва Олойро (қисми ғарбӣ) дар бар мегиранд (баландии онҳо аз 5500 м зиёд аст).

Силсилакӯҳҳои Ҳисору Олой ба қаторкӯҳҳои Тоҷикистон қариб

мувозӣ ҷойгир мебошанд. Дар байни ин қаторкӯҳҳо водиҳои Зарафшон ва Ягноб воқеъ гардидааст. Водии Зарафшон, ки ба масофаи зиёда аз 200 км тӯл кашидааст, барои инкишофи кишоварзӣ шароити мусоид дорад. Дар ин водӣ дарёбоду суфаҳо бисёранд. Дар сарғаҳи дарёи Зарафшон пиряхи Зарафшон воқеъ аст, ки аз ҷумлаи пиряхҳои на чандон қалони Тоҷикистон мебошад. Дарозии он 250 км, бараш то 2 км ва масоҳати қисми асосиаш 4160 км² аст. Дар соҳили чапи дарёи Зарафшон кӯҳи Фон қад кашидааст (қуллаи баландаш Чимтарга - 5495 м).

Дар ҷануби ғарби ҷумҳурии депрессияи тоҷик-мавзеи паст ки аз пуштакӯҳҳои наҷандон баланд ва хамиҳо иборат аст, ҷойгир мебошад.

Қаторкӯҳҳои ҷануби ғарби Тоҷикистон ҷиҳатҳои хоси худро доранд. Онҳо дар шимоли шарқ зич буда, ба самти ҷануби ғарб бодбизакшакл паҳн мешаванд ва тадриҷан паст шуда ба ҳамвории дарёи Панҷу Ому табдил меёбанд. Аз қаторкӯҳҳои хурд - қаторкӯҳҳои Вахш, Қилонтоғ, Қаротог, Октоғ, Боботоғ ва ғайра маълуманд. Дар байни қаторкӯҳҳо водиҳои ҳамвории Хисор, Вахш, Қофарниҳони Поён, Фархор, Қӯлоб, Ёвон, Данғара доман паҳн кардаанд. Онҳо дар баландии аз 300-400 то 1200 м воқеъ гардида, қатъи назар аз хурд буданишон (дарозиишон 25-110 км, барашон 2-4 км) маҳалли асосии сукунати мардум ва деҳқонӣ мебошад.

Дар қисми шарқии Тоҷикистон силсилакӯҳҳои Помир доман паҳн кардаанд. Қаторкӯҳи Академияи Илмҳои маркази ин силсилакӯҳҳо ҳисобидан мумкин аст. Баландии миёнаи ин қаторкӯҳ зиёда аз 5000 м аст. Қуллаи баландтарини он - Исмоили Сомонӣ

(7495 м) на фақат нуқтаи баландтарини Тоҷикистон, балки нуқтаи баландтарини қаламрави Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил низ мебошад. Қуллан Исмоили Сомониро соли 1933 кӯҳнаварди шӯравӣ Ё. Абалаков фатҳ намудааст. Дар самти ғарбии он қаторкӯҳҳои Петри Якум, Дарвоз, Ванҷ ва Язгулом ҷойгир шудаанд.

Силсилакӯҳҳои Помирро метавон ба ду ҳисса ҷудо кард: Помири Ғарбӣ ва Помири Шарқӣ.

Помири Ғарбӣ рельефи возеҳ дорад. Ба ин мавзӯе қаторкӯҳҳои тегаҳояшон теzi барфпӯш, дараҳои чуқур ва дарёчаҳои пуртуғён хос мебошанд. Қаторкӯҳҳо дар баландии 3800-4000 м аз сатҳи баҳр доман паҳн кардаанд (баландии қулашон ба зиёда аз 6000 м мерасад).

Помири Шарқӣ, ки баландии мутлақи он аз 3600 м кам нест, ба назар нисбатан ҳамвор менамоянд. Ин мавзӯе аз водии тахт, дарёҳои суғчараён ва кӯлҳои шӯр иборат аст. Дар ин ноҳияи кӯҳсор яхбандии бисёрсола ҳукмфармо аст.

Дар қисми шимолӣ Помири Шарқӣ қаторкӯҳи Паси Олой тӯл кашидааст.

Ин қаторкӯҳи осмонбӯс буда, баландиаш дар қисми мобайн ба 6000 м мерасад. Қуллан аз ҳама баландии қаторкӯҳ - Ленин 7134 м аст. Тавассути ағбаи Қизиларт (4280 м), ки дар қаторкӯҳи Паси Олой

ҷой гирифтааст, роҳи аз ҳама баландии автомобилгарди Помир мегузарад, ки он шаҳри Ўшро бо маркази Вилояти мухтори Бадахшон - Хоруг мепайвандад. Дар ҷанубии каторкӯҳи Паси Олой каторкӯҳҳои Музкӯл, Аличури Шимолӣ, Аличури Ҷанубӣ ва ҷаҳон ҷойгир шудаанд.

Релефи Тоҷикистон зинамонанд тағйир меёбад. Дар Тоҷикистон минтақаҳои зеринро ҷудо кардан мумкин аст: ҳамворӣ, доманкӯҳ, пастрӯҳ, миёнакӯҳ ва баландкӯҳ.

Минтақаи ҳамворӣ дар баландии аз 300 то 900 метр аз сатҳи баҳр воқеъ гардидааст. Ҳамвориҳо асосан ҷойҳои васлшудаи водии дарёҳо ё пастиҳои сербари байникӯҳӣ (депрессияҳо) буда ҳамагӣ 7 ғизии масоҳати ҷумҳуриро ташкил медиҳанд.

Ба минтақаи доманкӯҳ адир ва теппаҳо мансубанд, ки 900-1600 метр баландӣ доранд. Бисёр адирҳо ба замини кишт табдил дода шудаанд.

Минтақаи пастрӯҳ дар баландии аз 1600 то 2000 - 2300 м воқеъ гардида дар он нишебҳои ростфурумада (беш аз 35°) зинаҳои лучи харсангӣ ва дар баъзе ҷойҳо қитъаҳои хурди заминҳои лалмӣ дучор мешаванд.

Ба минтақаи миёнакӯҳ (баландиаш 2300 - 3400) ёнаҳои сершоха бо водии тағорашаклу бахшгоҳҳои сербар, ки пирахҳо ба вучуд овардаанд, хос мебошанд.

Минтақаи баландкӯҳ хоси минтақаҳои каторкӯҳҳои Ҳисор, Олой ва Помир буда, дар баландии зиёда аз 3500 м ҷой гирифтааст. Ин минтақа нишебҳои ростфурумада ва қуллаҳои тез дошта, макони тарма ва пирахҳо мебошанд. Роҳҳои, ки аз ағбаи баландкӯҳҳо мегузаранд, фақат дар мафсимии тобистон кушода мешаванд.

Зинамонанд ивазшудани релефи Тоҷикистон на фақат боиси ғуноғунии табиат (иклим, ҳок, наботот, ҳайвонот) мегардад, балки ба хоҷагӣ (ба хусус кишоварзӣ) низ таъсир мерасонад. Алҳол дар баробари ҳамвориҳо, доманкӯҳ ва пастрӯҳҳо низ аз худ карда шудаанд. Дар ин ҷо қисми бештари аҳолии сокин шудааст. Корхонаҳои асосии саноатию кишоварзӣ низ дар ҳаминҷо ҷой гирифтаанд.

Сохти геологӣ. Релеф ва ландшафти ҳозираи Тоҷикистон бо сохти геологӣ он зич алоқаманд аст. Сарзамини Тоҷикистон, қабл аз ҳама шакл гирифтани он ҷандин давраҳои тӯлонии геологиро сипарӣ кардааст.

Дар раванди дахрҳои палеозой, мезозой ва нимаи аввали кайнозой (то ибтидои давраи неоген) қаламрави ҳозираи Тоҷикистон бор-

хо зери об монда, танҳо дар ибтидои давраи неоген аз об озод шуд. Чинсҳои палеозойи қадим ва мезозой тадричан ба бардошташавӣ сар карданд. Дар натиҷаи баланд шудани силсилакӯҳҳои асосӣ Тиёншон, Ҳисору Олой, дар байни онҳо водихои Фарғона, Ҳисор, Вахш ва ғайраҳо ба вуҷуд омада, минбаъд бо таҳнишастҳои ҷараёнҳои оби муваққатии аз кӯҳҳо фурумада пур шуданд.

Дар раванди палеозой дар ҳудуди ҳозираи Тоҷикистон чандин маротиба вулқонҳо оташфишонӣ карда, массивҳои чинсҳои кӯҳии субвулқонӣ /кристаллӣ/ ташаккул ёфтаанд. Бисёр қонҳои маъдан, ки дар қабати чинсҳои палеозой ҳобидаанд, аз ҷисҳои вулқонӣ иборат мебошанд. Дар таҳнишастаҳои даҳри мезозой ва давраи сеюм қони маъданҳо ниҳоят кам дучор омада дар он асосан сарватҳои зеризаминии ғайрмаъдани ва сӯзанда бартарӣ доранд.

Аз ин рӯ, таърихи ниқишофи геологии ҳудуди Тоҷикистон якхела нест ва аз ин ҷиҳат онро ба 5 минтақа тақсим кардан мумкин аст.

Шимолӣ Тоҷикистон нишебҳои қаторкӯҳи Қурама ва кӯҳи Мугулро дар бар мегирад. Аввалин чинҳосилшавиҳо дар қисми ҳамворӣ рух додаанд. Қаторкӯҳи Қурама ва кӯҳи Мугул шохаи Тиёншони мобайнӣ дар натиҷаи ҳаракатҳои тектоникӣ каледонӣ пайдо шудааст. Ин кӯҳҳо аз варақсангҳои палеозойи поён, чинсҳои вулқонӣ иборатанд. Дар ин ноҳия таҳшинҳои даҳрҳои мезозой ва кайнозой ҳеле кам дида мешаванд.

Ҳамии Фарғона /депрессия/, ки қисми ғарбии он ба Тоҷикистон тааллуқ дорад, дар шимолӣ шарқии ҷумҳурӣ воқеъ мебошад. Сатҳи онро чинсҳои аллювиалӣ ва лёсии давраи чорум пушондааст. Пайдоиши ҳамии Фарғона ба даври мезозой мансуб аст.

Тоҷикистони Марказӣ силсилакӯҳҳои Ҳисору Олой, яъне қаторкӯҳҳои Туркистон, Зарафшон ва Қаротегинро дар бар мегирад. Аз ҷиҳати сохти геологӣ ҳар яки ин қаторкӯҳҳо бо маҷмӯи чинсҳои ба худ хоси палеозой аз якдигар фарқ мекунанд. Дар даҳрҳои мезозой, дар ҳудуди ин минтақа ҳаракатҳои тектоникӣ авҷ гирифта чинҳосилшавии алпӣ боиси пайдоиши релефи ҳозираи он гардидааст.

Тоҷикистони Ҷанубӣ ғарбӣ - фуруҳамидаи Тоҷикро дар бар мегирад. Ин фуруҳамидаи байниқӯҳӣ дар байни силсилакӯҳҳои Ҳисору Олой, Помиру Ҳиндукуш воқеъ аст. Депрессияи Тоҷик асосан аз чинсҳои кристаллии синни токембрий, вулқонӣ таҳшинӣ, инчунин интрузии палеозой таркиб ёфтааст.

Помир аз ҷиҳати сохти геологӣ ба геосинклинали алпӣ тааллуқ дошта аз 4 минтақа тектоникӣ ба таври арзӣ қашолёфта иборат аст:

минтақаҳои Шимолӣ, Марказӣ, Ҷануби Шарқӣ ва Ҷануби Ғарбӣ. Минтақаҳои номбаршуда аз якдигар бо сохти геологӣ худ фарқ меkunанд. Масалан, Помири Ҷануби Ғарбӣ аз вараксангҳои кристаллӣ, мармарҳои токембрий таркиб ёфтааст. Худуди Помири Ғарбӣ бошад серзилзила буда дар он баъзан zilзилаҳои қуввааш 8-9 балл ба амал меоянд.

Дар Тоҷикистон амалиёти кӯхлайдошавӣ ва ташаккули водиҳо холо ҳам идома дорад. Ва ҳамин амалиёт дар кишри замин ҳаракатҳои тектоникӣ ба вуҷуд оварда, боиси заминларза мегардад.

Тоҷикистон аз ҷумлаи мавзёҳои серзилзилаи ҷаҳон аст. Дар ин ҷо заминларзаҳои сусти қариб ҳар рӯз мушоҳида мешаванд. Заминларзаҳои миёна ҳар сол, заминларзаҳои саҳт сари ҳар чанд сол ва заминларзаҳои ҳаробиовар пас аз даҳ солаҳо рух медиҳанд. Яке аз минтақаҳои нисбатан фаъоли заминларза аз ғарб ба шарқ ба самти Қаротог-Файзобод-Обигарм-Ғарм Тоҷикобод тӯл кашидааст. Дар ҳамин самт гармчашмаҳои бештар радиоактивӣ Хочаобигарм, Шамбарӣ, Обигарм воқеъ гардидаанд. Заминларзаҳои саҳт боиси афтодани кӯҳҳо, фурумадани тарма ва дигар ҳодисаҳои нохуш шуда ба хоҷагии халқ зарари калон мерасонад. Заминларзаҳои саҳту ҳаробиовар дар Қаротог (1907), Сарез (1911), Ҳоит (1949), Исфара (1977), Қароқум (1986), Шарора (1989) рух додаанд. Аз ҳамин сабаб дар ҷумҳурӣ иморатҳои серошёнаро кам бино меkunанд. Ҳини сохтмони объектҳои саноатӣ ва мардумӣ дар маҳалли серзилзила аз усулҳои наватарини зидди zilзила (тахкурсии чуқур, истифодаи сутунҳо, ҷӯбқорӣ) истифода мекунанд.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Релефи Тоҷикистонро тасвир кунед. Аз харитаи табиӣ маҳалҳои аз ҳама баланди сарзамини Тоҷикистонро ёбед.
2. Кӯҳ ва водиҳои Тоҷикистонро дар харитаи контурӣ қайд кунед.
3. Кадом минтақаҳои амудии релефро медонед? Тафовути онҳо дар чист? Шароити кадом минтақаҳо барои ривоҷи кишоварзӣ мусоид аст?
4. Ноҳияи худро тасвир кунед ва нуқтаи баландтарини онро ёбед.
5. Сарзамини Тоҷикистон дар кадом давраҳои геологӣ ташаккул ёфтааст?
6. Оиди амалиёти кӯхпайдошавӣ дар Тоҷикистон кадом омилҳо гувоҳӣ медиҳанд?

7. Чаро дар Тоҷикистон замин бисёр мечунбад? Заминларзаҳои нисбатан саҳти Тоҷикистонро номбар кунед ва онҳоро дар харитаи контури қайд намоед.

САРВАТҲОИ ЗЕРИЗАМИНИ

Дар байни пайдоиши сарватҳои зеризаминӣ ва хусусияти ҷинсҳои кӯҳӣ чигуна робита вуҷуд дорад?

Фаровон будани сарватҳои зеризаминии Тоҷикистон ба таърихи геологии ин сарзамин саҳт вобаста аст. Маълум, ки сарватҳои зеризаминӣ аз таҳшинҳои давраи мезозой ва кайназой ҳосил шудааст ва аз сарватҳои маъданӣ (сурб, рӯҳ, нукра, сурма, тилло, волфрам) гайримаъданӣ (ангишти бӯр, ангиштсанг, нефт, озокерит, гази табиӣ, фосфорит, намаксанг, маснуоти гуногуни соҳтмон, обҳои маъданӣ) иборатанд. Дар таҳнишастаҳои давраи чорумин тиллои пошхӯрда дучор меояд (дар Помир, Дарвоз ва гайра).

То давраи собиқ Ҳокимияти Шӯравӣ сарватҳои зеризаминии Тоҷикистон ба таври бояду шояд таҳқиқ нашуда буданд. Гумон ме-рафт, ки дар ин сарзамин ҳамагӣ чанд навъ сарвати зеризаминӣ вуҷуд дораду бас (фақат ангиштсанг ва нефт истихроҷ карда мешуд). Дар тӯли солҳои собиқ Ҳокимияти Шӯравӣ дар Тоҷикистон 70 намуди сарватҳои зеризаминии маъданию гайримаъданӣ кашф ва тақрибан 400 кон ошкор карда шуд. Алҳол аз 100 кон қариб 40 навъи ашёи хоми маъданӣ мегиранд.

Сарватҳои зеризаминии Тоҷикистон ба 3 навъ чудо карда мешаванд: сӯзишворию энергетикӣ, маъданӣ ва гайримаъданӣ.

Ба сарватҳои сӯзишворию энергетикӣ ангишти бӯр, ангиштсанг, торф, варақсангҳои сӯзанда, нефт, гази табиӣ мансуб мебошанд.

Захираҳои калони ангиштсанг дар Тоҷикистони Марказӣ ва Тоҷикистони Ҷануби Шарқӣ ҷой гирифтаанд. Дар қумхӯри тақрибан 35 кони ангиштсанг маълум аст, ки аксари онҳо аҳамияти саноатӣ доранд: Шӯроб, Фону Ягноб, Могиён, Назарайлоқ ва гайра. Аксари ин конҳо дар ноҳияҳои баландкӯҳи душворгузар ҷой гирифтаанд, бинобар ин қатъи назар аз сифати баланди ангиштсанг ҳоло истехсоли саноатии онҳо ба роҳ монда нашудааст. Масалан, ангишти кони Фону Ягноб 840 млн. т. захира дорад ва хеле хушсифат бошад ҳам

(80% аз ангишти кокшаванда иборат аст), бинобар набудани роҳ ниҳоят кам истифода мешавад.

Дар Тоҷикистон як қатор кони варақсангҳои сӯзанда (Ғаравутӣ, Қизимчӣ), ва торф ошкор карда шудаанд. Вале захираи ин конҳо чандон зиёд набуда, сифати баланд надоранд.

Конҳои нефт ва газ фақат дар худуди ду ҳамҷой-Ғарғонаи ғарбӣ (КИМ ва Нефтобод, Равот ва Айритан) ва Тоҷикистони Ҷанубӣ (Кичикбел ва Оқбошадир, Қизилтумшук ва Шамбарӣ) воқеъ гардидаанд. Захираи нефт ва гази Тоҷикистон зиёд нест. Вале дар натиҷаи тадқиқотҳои геологӣ муқаррар карда шудааст, ки дар водии Вахш Кӯлоб ва Ғарғонаи Ғарбӣ дар таҳнишастаҳои давран табошир ва юра конҳои газу нефт вучуд доранд.

Сарватҳои зеризаминии маъданӣ асосан дар Тоҷикистони Шимолӣ (кӯҳи Қаромазор) ва Марказӣ (каторкӯҳҳои Ҳисору Олой) мавҷуданд.

Дар кӯҳҳои Қаромазор конҳои сершумори маъданҳои полиметаллӣ (руҳ, сурб) металлҳои нодир (кадмий, висмут, молибден, волфрам) ва асил (тилло, нукра) ошкор шудаанд. Дар ин мавзӯе кони оҳани Чоқадамбулок кашф гардида, дар мӯҳҳои Ҳисору Олой маъдани волфрам (Майхура), сурма ва симоб (Ҷичикруд, Қавнок, Конҷоч), шпати саҳроӣ (Такоб) ва ашён ҳам барои саноати алюминий кони Турпи ёфт шуд. Аз ҷиҳати захираи сурма ва симоб Тоҷикистон дар Осиёи Миёна яке аз ҷойҳои аввалро мегирад.

Сарватҳои зеризаминии Помир ханӯз чандон хуб омӯхта нашудаанд. Дар ин ҷо конҳои булӯри кӯҳӣ (каторкӯҳҳои Ванҷ ва Язғулом), тилло (каторкӯҳҳои Дарвоз ва паси Олой), молибден, волфрам, лочвард, лаъл ва ғайра мавҷуданд.

Сарватҳои зеризаминии ғайримаъданӣ (асбест, абрак, озокерит, фосфорит, намаксанг, масолеҳи сохтмон ва ғайра) дар Тоҷикистон хеле зиёданд. Зиёда аз 50 кони намаксанг (Ҳоҷа Муъмин, Ҳоҷа Сартез, Оксукон, Тошбулок, Танобчӣ ва ғайра) ёфт шудааст. Кӯли Оксукони ноҳияи Ашт барои муолиҷаи бемориҳо низ истифода мешавад.

Дар ҷумҳурӣ даҳҳо кони хурди фосфорит муқаррар карда шудааст. Конҳои фосфорит асосан дар Тоҷикистони Марказӣ (Равот, Зиддӣ, Қаратоғ) ва ҷануби водии Ғарғона (Ҷротеппа ва Исфара) ҷой гирифтаанд. Сифати ин фосфоритҳо чандон баланд ва захирашон зиёд нест. Дар ҷумҳурӣ зиёда аз сад кони масолеҳи сохтмон ба қайд гирифта шудааст, масалан, гил, оҳак, гач, реғҳои кварсдор ва ғайра. Аз масолеҳи сохтмон бахусус сангҳои ороиш (хоросанг, мрамор, доломит, туф), ки дар каторкӯҳҳои Ҳисор, Қурама ва Помир мавҷуданд, аҳамияти калон дорад. Маснуоти сохтмон дар

ноҳияи Исфара низ бисёр аст. Озокерити ин ноҳия (кони Селроҳа) барои истеҳсоли масолеҳи изолясионӣ корбас мешавад. Дар Исфара заводи озокерит сохта шудааст.

Обҳои минералӣ. Тоҷикистон бо обҳои минералиаш шӯҳрати оламшумул дорад. Таркиби химиявӣ ва хосияти физикии обҳои минералӣ ниҳоят гуногун аст. Дар Тоҷикистон чашмаҳои гарм ва хунуки обашон газдор фаровон мебошанд.

Дар Тоҷикистони Шимолӣ (кӯҳҳо Қурама ва Мугул) чашмаҳои хунуки шифобахши радиоактивӣ ва каммаъдан мавҷуданд. Дар наздикии Ҷротеппа (25 километр дуртар) дар Ҳавотог чашмаи минералии гарми йоду бромдор ҳаст, ки дар заминаи он шифогоҳи Ҳавотог сохта шудааст.

Қисми бештари чашмаҳои минералӣ дар нишебҳои ҷануби қаторкӯҳи Ҳисор ҷой гирифтааст. Оби ин чашмаҳо хунук ва гарм буда ба обҳои гази корбонатдори нарзан монанд мебошад. Ҳарорати чашмаҳои минералии Ҳоҷаобигарм, Обигарм, Явроз, Гармоба ба 38° - 98° мерасад. Дар Ҳоҷаобигарм, ки чашмааш радиоактивии гарм аст, дар баландии 1800 м шифогоҳи ҳозиразамон сохта шудааст. Шифогоҳи Ҳоҷаобигарм дорони буги радон буда, дар ҳудуди ИДМ ягона мебошад. Шифогоҳи Обигарм дар баландии 1300 м ҷойгир аст. Оби гарми гидрогенсулфиди он беҳамтоост.

Обҳои нарзани Сангхок ва Анзоби ҳавзаи дарёи Зиддиро (дар баландии қариб 3000 м) барои нӯшидан ва муолиҷаи бемориҳо истифода мебаранд. Қадре ғарбтар аз Душанбе (18 км) дар деҳаи Шамбарӣ чашман минералии хунук мавҷуд аст. Оби он гидроген-сулфид дошта, бо мақсади муолиҷа ва нӯшидан истифода мешавад. Ба дармонгоҳи Шамбарӣ нафақат аҳолии Тоҷикистон, балки мардуми дигар мамлакатҳои дуру наздик низ баҳри муолиҷа меоянд.

Помир бо чашмаҳои гарм (гази карбонатдор) ва хунуки худ шӯхрат ёфтааст (Гамчашма, Лангар, Андароб, Барор, Авҷ). Бахусус Гамчашма, ки 7 км дуртар аз деҳаи Андароб воқеъ аст, машҳур мебошад. Дармонгоҳи Гармчашма дар миқёси ИДМ баландтарин аст.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Аз коллексияи мактаб сарватҳои зеризаминии маъданӣ ва ғайримаъданӣ Тоҷикистонро муайян кунед.
2. Дар харитаи контурии ҷумҳурии конҳои асосии сарватҳои зеоизаминии маъданӣ, ғайримаъданӣ ва сӯзишворию энергетикиро қайд намоед.
3. Чашмаҳои минералии асосиро номбар карда, аз харитаи Тоҷикистон нишон диҳед ва аҳамияти онҳоро шарҳ диҳед.
4. Сарватҳои зеризаминии маҳалли худро ба қайд гиред.

ИҚЛИМ

Кадам омилҳои бавҷудорандаи иқлимиро медонед? Радиасияи офтоб, fronti атмосфера, боришот чист?

Тоҷикистонро бинобар дар ҷануб ҷой гирифтаниш ва бисёр будани рӯзҳои соф маъмулан ҷумҳурии “Офтобруя” меноманд. Иқлими Тоҷикистон гарм, хушк, континентии шадид бо зимистони кӯтоҳу мулоим ва тобистонаш тӯлонии гарм мебошад.

Иқлими Тоҷикистон дар натиҷаи таъсири мутақобилаи бисёр омилҳои гуногун (масалан, мавқеи ҷуғрофӣ, релеф, радиасияи офтоб, сиркулясияи атмосфера) ташаккул меёбад.

Тоҷикистон дар ҷануби шарқии Осиёи Миёна, дур аз баҳру уқёнусҳо ҷойгир аст. Бинобар ин тағйироти унсурҳои метеорологӣ мавсимӣ ва шаборӯзӣ дар ин ҷо зиёд мебошад.

Дар чануб ҷойгиршудани ҷумҳурӣ (36-42° арзи шимоӣ) бузургии радиасияи Офтоб ва давомоти давраи нашвро муқаррар мекунад. Маҷмуи радиасияи солони Офтоб дар минтақаҳои амудӣ 51-176 ккал/см²-ро ташкил медиҳад. Дар як сол Офтоб ба ҳисоби миёна 1097-3166 соат партав меафшонад, бинобар ин давомоти давраи нашв 195-315 рӯз мебошад. Ҷамъулҷамъи ҳарорати миёнаи мусбати шабӯрӯзӣ (аз +5° боло) дар тӯли сол водихо аз 6000° беш аст. Дар ИДМ ин яке аз нашондиҳандаҳои баланд буда барои парвариши растаниҳои гармдӯст (ситрусӣ ва субтропикӣ), инчунин дар мавсим рӯяндани ду-се ҳосил мусоидат мекунад.

Мутаассифона баҳри нисбатан пурра истифода бурдани захираи ғармӣ сармоҳои бемаҳали баҳор ва хунукиҳои аввали тирамоҳ, инчунин хушксолию гармсел мушкилоти зиёд пеш меоранд.

Вобаста ба рельеф ва баландии маҳал аз сатҳи баҳр дар ҷумҳурият нанд наъи иқлим ташаккул меёбад.

Иқлими хушки субтропикӣ (дар водихоҳои Вахш ва Ҳисор), ки тобистон тӯлонӣ, гарм, зимистон кӯтоҳи нарм ва боришот кам /150-200 мм аст/; иқлим хушки континентӣ, ки тобистон гарм ва зимистон хунук буда, 350-700 мм боришот мешавад; иқлими мӯътадил (дар минтақаҳои миёнакӯх), ки тобистон салкин ва зимистон хунук буда, боришот то 1500 мм-ро ташкил медиҳад; иқлими баландкӯхию биебонӣ (минтақаи баландкӯх) бо зимистони қаҳратуни тӯлонӣ, тобистони кӯтоҳи хушк, боришоти кам (60-100 мм).

Дар ташаккули иқлим ғардиши атмосфера аҳамияти калон дорад. Вобаста ба фасли сол дар Тоҷикистон бодҳои арктикӣ, ғарбӣ ва тропикӣ мевазанд. Зимистон иқлими ҷумҳурият зери таъсири ҳавои хуноки арктикӣ ва ҳавои намноки атлантикӣ, тобистон зери таъсири ҳавои гарм ва хушки тропикӣ ташаккул меёбад. Зимистони Тоҷикистон кӯтоҳ ва тағйирёбанда аст. Ҳарорат ба ҳисоби миёна маъмулан аз 0° боло аст (баъзан ҳарорат то -20°, дар баландкӯхҳо бошад то -50° паст мешавад). Баҳору тирамоҳи водихо кӯтоҳ ва боришот зиёд аст. Тобистон тӯлонӣ, хушк ва гарм буда дар водихо ҳарорат то +40-45° мешавад. Маҳалли ғармтарини Тоҷикистон ноҳияи Шаҳритус (Айваҷ +48°) ба шумор меравад.

Яке аз хусусиятҳои иқлими ҷумҳурият дар тӯли сол дар ҳама мавзӯҳо нобаробар будани боришот мебошад.

Маъмулан, вобаста ба баландӣ миқдори боришот то ҳадди муайян афзуда, сипас кам мегардад. Афзоиши боришот аз пастихо то баландкӯхҳо гуногун аст. Зеро ба ин на фақат баландӣ ва рельеф,

балки тарзи чойгиршавин қаторкӯху водиҳо нисбати самти ҳаракати ҳавои намнок низ таъсири калон мерасонад.

Дар бештарин ноҳияҳои ҷумҳурият миқдори асосии боришот дар мавсими сармо меборад. Дар ҳамворӣ ва доманакӯҳҳо миқдори бештарини боришот ба моҳҳои март-апрел ва миқдори камтарини он ба фасли тобистон рост меояд. Баҳорон борони сел бошиддат буда, ҳоки нишебиҳоро шуста мебарад, обкандаҳои калонро ба вучуд меорад. Сели дар натиҷаи чунин боронҳо пайдо шуда, ба хоҷагии халқ зиёни ҷидди мерасонад.

Миқдори боришоте, ки шамолҳои ғарбӣ меоранд, аз ғарб ба шарқ кам мешавад. Боришоти аз ҳама зиёд дар нишебиҳои ҷанубии қаторкӯҳҳои Ҳисор /соле ба ҳисоби миёна то 1200 мм, бештаринаш 2000 мм/ рух медиҳад. Дар нишебин қаторкӯҳҳои Петри Якум ва Академияи илмҳо миқдори боришот кам аст. Дар водиҳо ҳаммагӣ 150-300 мм боришот мешавад. Дар ин ҷойҳо аз моҳи июн то октябр қариб, ки борон намеборад ва ҳаво чунон метафсад, ки қатраҳои борон ба замин нарасида хушк мешаванд. Мавзеи аз ҳама камбориши Тоҷикистон Помири Шарқӣ аст. Дар ин мавзеъ борон ва барф қариб намеборад. Дар мавзеи Қароқул соле ҳаммагӣ 70 мм бориш мешаваду бас. Ин яке аз ҷойҳои камбориштарини нафақат Тоҷикистон, балки ИДМ мебошад.

Ба ташаккули иқлими Тоҷикистон анбӯҳи гуногуни ҳаво таъсир мерасонад. Дар баъзе ноҳияҳои Тоҷикистон бодҳои маҳаллӣ, ки вобаста ба фасли сол ва релеф мевазанд, омили иқлимҳосилкунанда мебошанд. Тобистон ва тирамоҳ дар Тоҷикистони Шимолӣ аз биёбонҳои Осиёи Миёна гармсел мевазад. Гармсел боди тафсону хушк буда, дар миқёси Осиёи Миёна аз ҳаракатҳои ҳавои тафсони биёбонҳои Қизилқум ва Қароқум ҳосил мешавад. Гармсел дар як сониято 15-20 м вазида ҳарораташ то ба 40°C мерасад. Аз ин рӯ, ба боғоту киштзор зарари калон мерасонад. Барои пешгирии гармсел дарахтшинонӣ, обёрии дашту биёбон, обёрии сунъӣ ва ғайра мадад мерасонад.

Дар Тоҷикистони Ҷанубӣ зимистон ва баҳорон шамолҳои ҷанубӣ ва ҷануби ғарбӣ бартарӣ доранд. Тобистон ва тирамоҳ давраи нисбатан бешамол бошад ҳам, тобистон баъзан шамолҳои кӯтоҳмуддати ҷануби ғарбӣ мевазанд. Ин шамолҳоро "ҳокбоди афгон" меноманд. Ин шамоли маҳаллӣ буда, дар болооби дарёи Аму ба амал меояд. Суръати он ба ҳисоби миёна 17-25 м сония аст. "Ҳокбоди афгон" боди гарм ва ғуборнок буда, намии хаворо хеле кам мекунад ва хеле зарарнок аст. Ин бод хокборонро ба амал меорад ва танҳо

ҳини рӯи замин ва рустаниҳо комилан нишастани чангу губор хотима меёбад. Дар ғушан чануби ғарбии ҷумҳурии дар як сол 40-70 рӯз хокборон мешавад.

Қариб дар ҳама ноҳияҳои Тоҷикистон аз кӯҳу водихо боди форамнасим мезазад. Дар баландкӯҳҳои Тоҷикистони Марказӣ, Тоҷикистони Шарқӣ ва Помири Ғарбӣ тамоми сол шамол вазида меистад. Ин шамолҳо маъмулан сусти бошанд ҳам, зимистон ба бӯрону тӯфон бадал мешаванд. Ҳини тӯфон суръати вазиши шамол дар як сония ба 30-40 м мерасад. Чунин тӯфонҳо ба хоҷагии халқ зарари ҷиддӣ мерасонанд.

Обу ҳавои Тоҷикистон дар фаслҳои гуногуни сол кам фарқ мекунад.

Баҳор дар қисми шимолии Тоҷикистон дар моҳи март ва дар ноҳияҳои чанубии он дар охири моҳи феврал сар мешавад. Дар ин фасли сол боронгарӣ бисёр шуда, раъду барқ ба вучуд меояд ва шамол мезазад. Дар ин вақт обу ҳаво мунтазам тағйир меёбад. Дар охири моҳи март ва аввали моҳи апрел бо таъсири ҳавои арктикӣ обу ҳавои Тоҷикистон баъзан якбора хунук мешавад. Вай ба дарахтони мевадори гулкарда зарар мерасонад. Дар ин вақт навдаҳои тоқ ва ниҳолҳои нешзадан пахтаҳо хунук мезананд.

Тобистон дар охири моҳи май ва аввали ҳаво бисёр гарм мешавад. Борон тақрибан намеборад. Обу ҳавои ин фасл як ҳел буда доимо гарм аст. Ин фасл барои рӯенидани пахта ва нашъунамон он мувофиқ аст. Дар ин вақт баъзан шамолҳои кӯтоҳмуддати “хоқободӣ афгонӣ” мезазад. Дар Тоҷикистони Шимолӣ бошад гармсел мезазад. Дар вақти вазидани ин бодҳо зироатҳоро бе об мондан мумкин нест.

Тираноҳ асосан дар охири моҳи сентябр сар мешавад. Ҳаво каме салқин аст. Дар ин вақт боронгарӣ сар шуда, миқдори боришот дар моҳи ноябр зиёд мешавад. Тираноҳ пахта ва дигар зироатҳоро ғундошта, ғалладона ва зироатҳои тирамоҳӣ мекоранд. Дар ин фасл баъзан “хоқободӣ афгонӣ” мезазад.

Зимистон дар моҳи ноябр ё ки аввали моҳи декабр сар мешавад. Дар ин фасл ҳаво тағйир ёфта меистад. Гоҳе ҳаво якбора мулоим шуда, тез-тез борон меборад. Барф назар ба борон кам борида тез об намешавад, баъзан хуноқи саҳт шуда, ҳарорат ба -10° ва ҳатто то -20° - -25° мерасад, аммо ин ҳел хуноқиҳо бисёр давом намекунанд. Дар фасли зимистон дар ҷойҳои қушод анбӯҳҳои ҳавои хуноқи шарқӣ ва шимоли шарқӣ мезазад.

Бо мақсади пешгӯӣ кардани обу ҳаво дар ҷумҳурият дахҳо исти-
гоҳҳои метеорологӣ (обухавосанҷӣ) бунёд шудаанд.

Пешгӯиҳои мунтазами обу ҳаво пешгӯиҳои кӯтоҳмуддат барои
рӯзи дигар; дарозмуддат - чанд рӯза ё якмоҳа, ки барои муҳофизати
боғу роғ ва киштзор аз сармо, барои дуруст интиҳоб кардани мӯхла-
ти киштукор ва гунучини ҳосил низ шароити мусоид фароҳам ме-
орад.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Омилҳои иқлимҳосилкунандаи Тоҷикистонро номбар
кунед ва навъҳои иқлиро шарҳ диҳед.
2. Аҳамияти иқлими ҷумҳуриро дар ривочи кишоварзӣ шарҳ
диҳед.
3. Оид ба гармсел, хокбоди афғон ва зарари онҳо ба хоҷа-
гии халқ чӣҳо медонед?
4. Дар асоси маълумоти обу ҳавои маҳалли худ ҳолати обу
ҳаворо дар фаслҳои алоҳидаи сол қиёс кунед.

ОБҲОИ ДОХИЛӢ

*Маҷрои дарё, асоси эрозия ва бахшгоҳи чист?
Релеф ба тарзи ҷараёни дарё чӣгуна таъсир
мерасонад? Дарёҳои кӯҳӣ аз дарёҳои водӣ
чӣгуна тафовут доранд?*

Дарё. Маҷрои табиӣю ҷуғрофӣ, орография, шароити иқлимӣ ва
бисёр будани захираи пирияху тармаҳо омилҳои асосии пайдоиши да-
рёю кӯлҳои Тоҷикистон мебошанд. Тӯли умумии дарёҳо, ки аз 10
км бештар дарозӣ доранд, ба 28500 км мерасад.

Ҳамаи дарёҳои Тоҷикистон ба ҳавзаи баҳри Арал тааллуқ доранд.
Дарёҳои асосии Тоҷикистон: Аму, Панҷ, Вахш, Сир, Зарафшон ва
ғайраҳо мебошанд. Дарёҳо вобаста ба манбаи ғизо, низом ва аҳами-
яти хоҷагӣ аз ҳамдигар фарқ мекунаанд. Дарёҳои Тоҷикистон аз
ҷиҳати ғизогирӣ 4 навъ мешаванд: пирияху барф, барфу пириях, бар-
фу борон ва обҳои зеризаминӣ.

Ҷиҳати муҳими дарёҳои Тоҷикистон дар он аст, ки онҳо дар бо-
лообашон бинобар нишеб будани маҷро (даҳҳо метр дар 1 км) ни-
ҳоят тез ва пурҷӯшу хурӯш буда, баробари ба водӣ расидан нисба-
тан ором ҳаракат мекунаанд.

Низоми дарёҳо ба тарзи гизогирӣ вобаста аст. Аксари онҳо дар тӯли сол ду маротиба — баҳорон хини об шудани барф ва боронгарӣ ва тобистон дар натиҷаи об шудани пирахҳо тугён мекунанд. Ба хусус тугёни дарёҳо дар тобистон аҳамияти калон дорад, зеро дар ин давра растаниҳо ниҳоят обталаб мешаванд. Зимистон оби дарёҳо бисёр кам шуда, истифодаи онхоро душвор месозад. Аз ин лиҳоз барои танзими чараёни дарёҳо обанбор бунёд мекунанд.

Дарёи П а н ч ба ҷумлаи яке аз дарёҳои калонтарин мансуб буда, 921 км қад-қадӣ сарҳади ҷанубии ҷумҳурии ҷорӣ мешавад. Дарёи Панҷ ҷандин шоҳоб дорад: Шоҳдара, Бартанг, Мурғоб, Оксу, Язғулом, Фунд, Ванҷ, Қизилсу ва ғайра.

Аз андароби дарёҳои Вахш ва Панҷ дарёи Аму сар шуда ба масофаи 35 км аз қаламрави Тоҷикистон ҷорӣ мегардад. Аз мобайни дарёи Аму сарҳади ИДМ бо Ҷумҳурии Ислонии Афғонистон мегузарад. Дарёи Аму ба ҷумлаи дарёҳои мансуб аст, ки гизогирини омехта доранд. Дар гизогирини ин дарё аҳамияти пирахҳо низ калон аст. Тӯли дарёи Аму 2315 км мебошад.

В а х ш бузургтарин шоҳоби дарёи Аму аст. Тӯли он 524 км мебошад. Дарёи Вахш низ ба ҷумлаи дарёҳои гизогирнашон омехта мансубият дорад (вале бештар аз пирахҳо гизо мегирад). Ин дарё берун аз сарҳади шимолии ҷумҳурият, аз нишебиҳои каторкӯҳи Паси Олой бо номи Қизилсу сар мешавад. Сипас вай номи Сурхобро гирифта,

баъди ба дарёи Хингоб ҳамроҳ шуданаш Вахш номида мешавад.

Вахш манбаи асосии оби ҷумҳурият буда, аҳамияти калони обёрӣ ва энергитикӣ дорад. Дарёи Вахш киштзори водихои Вахш, Ғара вутӣ, Ёвону Обикиик, даштҳои ташналаби Данғараро шодоб мегардонад.

К о ф а р н и х о н шохоби рости дарёи Аму буда, 382 км тӯл мекашад. Ин дарё аз нишебиҳои ҷанубии қаторҳои Ҳисор сар шуда аз водии Ҳисор ҷорӣ мешавад. Кофарниҳон аз барфу пирахҳо гизо мегирад. Оби Кофарниҳонро барои обёрии водихои Ҳисор, Кофарниҳон ва Бешкет истифода мебаранд.

З а р а ф ш о н ба ҷумлаи дарёҳои калони Осиёи Миёна мансуб буда, дар байни ҳавзаи дарёҳои Аму ва Сир ҷойгир шудааст. Зарафшон бо номи дарёи Масҷох аз пирахҳои Зарафшон сар шуда, аз байни қаторкӯҳҳои Туркистон ва Зарафшон ҷорӣ мегардад. Дар миёна-об ба дарёи Зарафшон шохобҳояш - дарёҳои Фон, Киштут ва Моғиён ҳамроҳ мешаванд. То резишгоҳи дарёи Киштут Зарафшон тезҷараён ва маҷрояш танг мебошад. Дар наздикии Панҷакент дарё ба водӣ мебарояд, ки он ноҳияи қадимтарини кишоварзӣ аст. Дарёи За-

рафшон бинобар дар воҳаҳои Самарқанду Бухорои ҷумҳурии Ўзбекистон қомилан барои обёрӣ истифода шуданаш то дарёи Аму рафта намерасад. Тули умумии Зарафшон тақрибан 780 км аст.

С и р дарёи дуҷумин ва дарозтарини Осиёи Миёна мебошад. Ин дарё дар қаламрави Тоҷикистон аз вилояти Ленинобод ҷорӣ мешавад. Тули дарёи Сир аз сарчашмааш 2684 км буда, 195 км-и он аз сарзамини Тоҷикистон мегузарад. Шохобҳои дарёи Сир - Исфара, Ҳочабоқирғон, Оксу ва ғайра мешаванд.

Дар ноҳияҳои кӯҳсор ва кӯҳдомани Тоҷикистон дар

давраи бисёр об шудани барф ва боронгарихон сахт (аз март то июл) сел ба вучуд меояд. Сел ниҳоят тез ҳаракат карда чизҳои сари ро-хашро шуста мебарад. Сел ба хоҷагии халқ харобихон зиёд меорад, иншоотҳои обёрӣ, пул, роҳ, маҳалҳои мардумнишин, хонаву ҷойро вайрон ва киштзорҳоро зерӣ лойка мекунад. Сел ба ҳаёти одамон ва ҳайвонот низ хавф дорад. Масалан, селе, ки 17 июли соли 1986 дар ноҳияи Айнӣ рух дод, 300 км роҳ, 100 га киштзори тамоҷу, 90 га боғу полизро вайрон карда, ба маблағи садҳо миллион сӯм зиён овард. Сели баҳори соли 1987 дар Саргазон (ноҳияи Данғара) рух дода низ зарари калон расонд. Мавзӯҳои нисбатан селроҳаи Тоҷикистон ба-ландкӯҳҳо мебошанд. Дар натиҷаи ярҷ (лағҷида фуromaдани қаба-ти замин) ва заминларза низ метавонад сел ба вучуд ояд.

Ба мақсади дар ноҳияҳои селроҳа пешгирӣ кардани зарари сел пешгӯии боронҳои сахт, бунёди дарахтзори муҳофиз, сохтани иншо-отҳои селгардон ва селбурҳо аҳамияти калон дорад.

Кӯл. Асосан кӯлҳо дар Тоҷикистони Марказӣ ва Помир ҷой ги-рифтаанд. Дар ҳамвориҳо кӯлҳо фақат дар дарёбодҳо воқеъ гарди-даанд. Вобаста ба пайдоиши ҳавза кӯлҳо ба пиряхӣ, тектоникӣ ва ярғӣ чудо мешаванд.

Ба кӯлҳои пайдоишашон пиряхӣ метавон аксари кӯлҳои Помири Шимоли ва Шарқиро мансуб донист. Қ а р о к ў л, З о р к ў л, Ш ў р

кӯл, Рангкӯл, Турумтоӣкӯл ва ғайра аз ҷумлаи кӯлҳои калон ва баландкӯхи ҷаҳон мебошанд. Ҳамаи онҳо дар баландии зиёда аз 3700 - 4000 м ҷойгир шудаанд. Калонтарин кӯли пайдоишаш пиряхию тектоникии Тоҷикистон Қароқӯл аст (Помири Шарқӣ). Масоҳати он (бидуни ҷазираҳо) 380 км² ва чуқуриаш (дар қисми ғарбӣ) то 236 м мебошад. Оби кӯл шӯр аст ва дар он тақрибан ҳаёт нест. Кӯлҳои пайдоишон пиряхӣ дар қаторкӯхҳои Зарафшон (Кӯли-калон) ва Пётри Як-Ҳазорҷашма дар болооби дарёи Сурхоб низ мавҷуданд.

Искандаркӯл дар мавзеи ҷангалзори қаторкӯхи Ҳисор дар баландии 2250 м воқеъ аст. Масоҳаташ 3,5 км² ва чуқурии бештаринаш то 72 м мебошад. Оби кӯл ҷорӣ мешавад.

Ба кӯлҳои ярҷӣ Яшилкӯл ва кӯли Сарез мансубанд. Аз рӯи сохти сохилҳо ва каъри об муқарар карда шуд, ки Яшилкӯл ба наздикиҳо дар натиҷаи қандашавии кӯҳ ба вучуд омадааст. Сарез кӯли аз ҳама ҷавон буда дар водии дарёи Мурғоб ҷойгир аст. Ин кӯл соли 1911 дар натиҷаи афтидаи пеши роҳи дарёро бастанӣ кӯҳ пайдо шудааст. Сарез кӯли аз ҳама чуқури ИДМ мебошад. Масоҳати ин кӯл 90 км² ва чуқуриаш 500 м аст.

Дар Тоҷикистон ғайр аз кӯлҳои табиӣ кӯлҳои сунъӣ низ мавҷуданд. Ин кӯлҳоро бештар обанбор меноманд. Масалан обанборҳои Қайроққум, Катасой, Муъминобод, Селбур, Норақ ва ғайра. Қайроққум обанбори аз ҳама калон аст, онро "Баҳри тоҷик" низ меноманд. Масоҳати он 520 км² ва ғунҷоишаш 4160 млн. м³ мебошад.

Дарё, кӯл ва обанборҳои Тоҷикистон барои хоҷагии халқ аҳамияти калон доранд. Онҳо барои сохтани стансияҳои электрии оби (дарёҳо), обёрнии киштзор, бо об таъмин намудани шахру деҳот, корхонаҳои саноатӣ ва иншоотҳо қорбаст мешаванд. Аз ҷиҳати захираи гидроэнергетика Тоҷикистон баъди Русия ҷойи дуум ва аз рӯи ба воҳиди масоҳат тақсим кардани он дар ИДМ ҷои якумро мегирад. Дар Тоҷикистон 8,5 ғонзи захираи гидроэнергетикӣ ИДМ мавҷуд аст, ки алҳол қандон пурра истифода намешавад. Аҳамияти нақлиётӣ дарёҳои Тоҷикистон зиёд нест. Онҳо тез ҷараён, печдарпеч ва пуртуғёнанд. Олами ҳайвоноти кӯлу дарёҳо нисбатан кам аст. Баъзе моҳиҳо (зағорамоҳи, симмоҳи, гулмоҳӣ)-ро сайд мекунанд.

Обҳои зеризаминӣ. Дар Тоҷикистон обҳои зеризаминӣ фаровон мебошанд. Обҳои зеризаминии Тоҷикистон аз ҷиҳати таркиби химиявӣ, таъмин, тарзи ҷойгиршавӣ ва аҳамият ниҳоят ғуноғунанд.

Дар ноҳияҳои кӯхӣи Қаромазор, Тоҷикистони Марказӣ ва Помир ки аз ҷинсҳои метаморфӣ, тахшин ва магмавӣ таркиб ёфтаанд, чу-

қурии чойгиршавии обҳои зеризаминӣ аз чанд метр ба 100-150 м мерасад. Дар Помири шарқӣ, ки боришот кам аст, захираи обҳои зеризаминӣ чандон зиёд нест.

Дар ноҳияҳои ҳамвори ҷумҳурии обҳои зеризаминӣ дар чуқуриҳои 5-40 м чой гирифтаанд. Захира ва чуқурии чойгиршавии обҳои зеризаминии нафакат ба шакли релеф, балки ба шароити иқлим низ вобастагӣ дорад. Маъмулан, дар ноҳияҳои хушки ҷумҳурии, ки боришот кам аст, захираи обҳои зеризаминӣ низ кам буда, онҳо хеле чуқур чойгир мебошанд. Ба ин ноҳияҳо минтақаҳои биёбону нимбиёбонҳои ҷануб ва ҷануби ғарби Тоҷикистон, инчунин Помири Шарқӣ мансубанд.

Дар кишоварзӣ танзими намии хок аҳамияти калон дорад. Танзими намай ба сатҳи чойгиршавии обҳои зеризаминӣ низ бисёр вобаста аст. Намии хокро маъмулан бо роҳи мелиорасия ва андешидани тадбирҳои техникаӣ ба низоми меоваранд. Масалан, баҳорон шибба кардани замин бухори намии кабасти болои хокро афзун мегардонад ва ҳамин тавр, намии барзиёди он бартараф карда мешавад. Тобистон бошад, баръакс нарма кардани хок садди роҳи бухори об шуда, боришот ба дараҷаи кофӣ намнок истодани он мусоидат менамояд.

Аҳамияти обҳои зеризаминӣ калон аст. Онҳоро барои қонеъ гардонидани эҳтиёҷоти мардум, таъмини шаҳру деҳот, муассисаҳои саноати ва дигар мақсадҳо корбаст мекунанд. Обҳои зеризаминии шӯртаъм фақат барои обдиҳии ҷорво ва қисман барои обёри фармуда мешаванд.

Пиряхҳо. Қӯҳҳои осмонбӯси Тоҷикистон манбаи бузурги пиряхҳо мебошанд. Масоҳати умумии пиряхҳо тақрибан 8,5 ҳаз. км² буда қариб 6 Ҷоизи сарзамини ҷумҳуриро ташкил медиҳад. Чунин микдори ҷа дар натиҷаи ғуншавии барфҳои бисёрсола, ки тақрибан аз баландиҳои 3000 - 3500 м сар мешаванд, ба вуҷуд омадааст. Пиряхҳо бахусус дар баландиҳои аз 3500 то 5300 м бештаранд.

Қисми зиёди пиряхҳо дар шимол ва ғарби Помир, инчунин дар қӯҳҳои Тоҷикистони Шарқӣ ва Марказӣ чой гирифтааст. Пиряхҳои калон мисли дарёҳо номи худро даранд. Федченко, Грум - Гржимайло, Зарафшон, Гармо, Ҷамъияти ҷуғрофӣ, Хирсон ва ғайра.

Пиряхи аз ҳама калони Тоҷикистон пиряхи **Федченко** мебошад, ки дар нишебии шарқии қаторқӯҳи Академияи илмҳо дар водии байниқӯҳӣ чой гирифтааст. Даризии ин пирях 77 км, бараш тақрибан 5 км ва ғавсиаш то 1000 м мебошад.

Пиряхҳо захираи бузурги об буда, дар кишоварзии ҷумҳуриҳои **Осиёи Миёна** аҳамияти бағоят калон доранд. Дар авҷи гармои фас-

ли тобистон, ки барфҳои мавсимӣ ҳама об мешаванд, пирахҳо ба боғу бўстон ва киштзорҳо оби ҳаёт медиҳанд. Бинобар ин, омӯзиши обшавӣ ва ҳаракати пирахҳо нафақат аҳамияти илмӣ, балки аҳамияти амалӣ низ дорад. Дар пирахи Федченко баландтарин истгоҳи обу хавосанҷӣ сохта шудааст.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Дарёҳои Тоҷикистонро тавсиф кунед. Вобастагии низоми дарёҳоро ба релеф ва иқлим нишон диҳед.
2. Дарёҳои Тоҷикистонро бо Ёзбекистон (аз рӯи тӯл, самти ҷараён, низом) қиёс намоед.
3. Сел чист? Он ба хоҷагии халқ чигуна зарар мерасонад?
4. Дар харитаи контурии Тоҷикистон номи дарёҳоро қайд кунед. Истгоҳҳои барқии обиро бо аломатҳои шартӣ ишора кунед.
5. Аҳамияти дарёҳои Тоҷикистонро қайд кунед.
6. Кӯлҳои Тоҷикистонро тавсиф намоед ва онҳоро дар харитаи контурӣ қайд кунед.
7. Пирахҳои нисбатан калони Тоҷикистонро номбар кунед. Аҳамияти пирахҳоро шарҳ диҳед.
8. Дарёчаи (ё обанбори) маҳалли худро тавсиф кунед: низом ва аҳамияти он.
9. Шарҳ диҳед, ки обҳои зеризаминии атрофи мактаби шумо дар чӣ қадар чуқурӣ ҷой гирифтаанд (аз рӯи сатҳи оби якчанд ҷоҳ). Беҳтараш инро ҳамон вақт ҳисоб кард, ки аз ҷоҳ об нагирифта бошанд (масалан, пагоҳӣ).

ХОК ВА ЗАХИРАИ ЗАМИН

Қадам навъҳои хокро медонед? Ҳосилхезии хок ба чӣ вобаста аст? Хок чист?

Қабати рӯи Замин, ки қобилияти ҳосилхезӣ дорад, хок номида мешавад. Таркиби хок хеле мураккаб буда, онро илми хокшиносӣ меомӯзад. Асосгузори ин илм олими рус В.В. Докучаев аст. Мувофиқи таълимоти ӯ омилҳои муҳимтарини хокҳосилшавӣ иқлим, ҷинси кӯҳӣ, сохти геологӣ, релеф, наботот ва ғайра мебошад.

Вобаста ба иқлим пайдошавии хок шакли минтақавӣ дорад. Чунончӣ, ба минтақаи беша хоки хокистарранги бешагӣ хос аст, ки он дар шароити ҳарорати нисбатан паст ва намии зиёд ҳосил мешавад.

Шурхокҳои биёбонӣ, баръакс, дар шаронти намии кам ва гармии зиёд пайдо мешаванд.

Пайдониш ва навъҳои хоки Тоҷикистон ба мавқеи ҷуғрофӣ (минтақаи биёбон), релефи кӯҳи ва иқлими гарму хушки он алоқаманд аст. Вобаста ба ин омилҳо ва минтақаи амудӣ дар ҳудуди Тоҷикистон чунин навъҳои хокро метавон ҷудо кард: минтақаи ҳамворию пасткӯҳӣ - бештар бо хоки хокистарранг, минтақаи миёнакӯҳӣ - бо хоки дорчинии кӯҳӣ, минтақаи баландкӯҳӣ - бо хокҳои марғзории баландкӯҳӣ, даштӣ, биёбонӣ, минтақаи осмонбӯс - бо хоки содда.

Хоки хокистарранг дар Тоҷикистон бисёр аст. Ранги ин хок ба хокистар монанд мебошад ва номаш низ аз ҳамин ҷост. Хокҳои хокистарранг дар шаронти иқлими хушк ва гарми ҳамвориҳо, доманакӯҳҳо ва пасткӯҳҳои ҷумҳурӣ дар баландии 300 - 1600 м ташаккул меёбанд. Таркибаш аз 0,8 - 4,5 Ҷоиз порушок (гумус) иборат буда, ба миқдори зиёд карбонатҳои барои растанӣ муҳим дорад. Ҷини обёрӣ кардан аз ин хок ҳосили баланди зироат рӯёнидан мумкин аст.

Х о к и х о к и с т а р р а н г дар ҳар мавзёе ҳар хел мебошад. Вобаста ба баландии маҳал, иқлим, миқдори порушок хоки хокистарранг се навъ-кушод, муқаррарӣ ва тира мешавад.

Х о к и х о к и с т а р р а н г и к у ш о д дар ҳамвориҳои доманкӯҳӣ ва нишебии адирҳои паст (дар баландии 300-500 м) дучор шуда таркибаш аз 1-1,5 Ҷоиз порушок иборат аст. Миқдори карбонатҳо 20 Ҷоизро ташкил медиҳад. Хокҳои хокистарранги кушоди обёришавандаро барои кишти пахта истифода мебаранд. Бештарин қисми мавзёҳои хоқашон хокистарранги кушод ҷарогоҳи зимистонаи ҷорво мебошад.

Х о к и х о к и с т а р р а н г и м у қ а р р а р ӣ дар ҳамвориҳои доманкӯҳӣ ва адирҳо (баландии 600-900 м) ба назар мерасад. Ин хок зоҳиран аз хоки хокистарранги кушод ҷандон тафовут надорад. Дар таркибаш 1,5 - 2 Ҷоиз порушок мавҷуд аст. Асосан барои кишти пахта ва баъзан барои кишти зироати лалмӣ истифода мешавад.

Х о к и х о к и с т а р р а н г и т и р а қисми болои минтақаи хоки хокистаррангро нишол карда, бештар дар суфаҳои баландии дарёҳо, доманакӯҳҳо ва пасткӯҳҳо (дар баландии 900—1600 м) паҳн шуда аст. Хоки хокистарранги тира нисбат ба хокҳои хокистарранги муқаррарӣ ва кушод ҳосилҳез аст. Дар ин хок метавон ҳосили хуби зироати лалмӣ рӯёнид. Таркибаш аз 2,5 - 4,0 Ҷоиз порушок дорад.

Дар минтақаи ҳамворию пасткӯҳҳо дигар навъҳои хок низ мавҷуданд (масалан, хокистарранги бӯр, шӯрхок, шӯрзамин), ки масоҳати

онҳо кам аст. Аз худ кардани шӯрхокҳо масъалаи муҳим мешавад. Шӯрхокҳоро маъмулан бо роҳи шустан ва кофтани захбур қорам мекунанд.

Хоки дорчинии кӯҳӣ дар баландиҳои 900-2800 м дар миёнакӯҳҳои Тоҷикистон паҳн шудааст. Ин хокҳо хеле ҳосилхез буда, таркибашон аз 5-8 Ҷоиз порухок иборат аст. Навъҳои гуногуни ин хок-дорчинии карбонатӣ, дорчинии кушода ва гайра дар ҳудуди минтақа зина-зина (аз поён ба боло) ҷойгир мешавад.

Хоки минтақаи баландкӯҳи зиёда аз 50 Ҷоизи масоҳати Тоҷикистонро ишғол мекунад. Ин хок дар баландиҳои аз 2800 то 4500-4800 м дучор меояд. Хоки ин минтақаи баландкӯҳи юмаргзорӣ, баландкӯҳи юдаштӣ, баландкӯҳи юбиёбонӣ ва гайра мешавад. Миқдори моддаҳои ғизоӣ дар он аз 8 - 12 то 0,5 - 1 Ҷоиз тағйир меёбад. Асосан барои парвариши зироти галладона, лалмикорӣ ва чун ҷароғоҳ истифода мешавад.

Минтақаи осмонбӯс дар баландии зиёда аз 4800 м воқеъ гардидааст. Хоки ин минтақаи сода буда, ҳосилхез нест. Ин хок ҷо-ҷо дар байни пирияху шаҳҳои кӯҳ дучор меояд. Аҳамияти хоҷагӣ надорад.

Захираи заминии Тоҷикистон сарвати бебаҳои табиат - замин ва қисми ҳосилхези он хок мешавад. Сатҳи хушкии қураи Замин 149 млн. км² буда, инсон ҳамагӣ 55-56 Ҷоизи онро бо мақсадҳои гуногун истифода мебарад. Ин харгиз маънои имкониятҳои васеи истифодаи замин дар оянда нест. Зеро қисми боқимондаи хушкӣ барои истифодаи хоҷагӣ ноқулай (пирияхҳо, тундра, биёбонҳои кӯҳӣ) ва ё истифодаи он аз ҳад мушкил (биёбон, ботлоқзор ва кӯҳистон) мешавад.

Замин - захираи табиии бисёрҷабҳа аст. Вай дар саноат, сохтмон, нақлиёт ҳамчун мавқеи ҷойгиронии объектҳои истеҳсолий, дар кишоварзӣ хоҷагии ҷангал бошад на танҳо воситаи истеҳсолий, балки предмети меҳнат низ ҳисоб меёбад. Одатан мавҳуми "захираи заминӣ" тамоми заминҳои мавҷударо не, балки қисми истифодашавандаи онро ифода мекунад.

Замин ҳамчун сарвати табиии якҷанд хусусияти ба худ хос дорад: яқум - ивазшаванда аст; дуҷум - бисёрҷабҳа буда бо мақсадҳои гуногун истифода мешавад (киштзор, маргзор, сохтмон ва ғ) сеҷум, захираи маҳдуди дошта, ҳосияти барқароршавандагӣ дорад ва гайра.

Замин манбаи муҳими бонгарии ҷамъият аст. Вай моликияти халқ буда, бояд ба манфиати умум истифода шавад. Фонди заминӣ аз рӯи истифода ба заминҳои кишоварзӣ, гайри кишоварзӣ (саноат, нақлиёт, пунктҳои аҳолинишин, курорту мамнӯъноҳҳо), фонди давлатии

чангалу об ва фонди давлатии захиравӣ тақсим мешавад. Таносуби қисмҳои таркибии фонди замин дар ҳар як ҷумҳурӣ ҳар хел аст. Чунончӣ дар фонди умумии заминҳои Тоҷикистон (14,5 млн. га) заминҳои кишоварзӣ – 66,1 Ҷоиз, фонди давлатии захиравӣ чангал – 32,0 Ҷоиз ва дигар соҳаи истифода – 1,9 Ҷоиз ташкил медиҳад. Ин нишонаҳо дар ИДМ мутобиқан ба 47,2; 49,4; 3,4 Ҷоиз баробар аст.

Қимати фонди заминӣ аз рӯи кадастри он муайян карда мешавад. Кадастри замин маҷмӯи маълумотҳои амиқ оид ба замин ва бузургии он, сифат ва таркиби хок, ҳосилхезӣ ва истифодаи замин мебошад. Қисми муҳими кадастри замин баҳодихии сифати хок аст, ки дар асоси ба ҳисоб гирифтани хусусиятҳои муҳимтарини агрономии хок тартиб дода мешавад. Аз рӯи кадастри заминро муайян мекунад.

Бузургӣ ва сифати фонди заминии Тоҷикистон хусусиятҳои ба худ хос дорад (ҷадвали 2).

Ҷадвали 2

Тақсими фонди заминӣ
(ба ҳисоб ҳаз. га)

	СОЛҲО			
	1980	1990	1997	1999
Фонди заминӣ - ҳамагӣ	14255	14255	14255	14255
аз он ҷумла: Замини кишт	783,4	809,6	790,0	850,2
Марғзори ҷароғох	3462,1	3280,2	3289,0	3250,0
Чангалзор	337,2	357,3	350,0	351,0

Заминҳои нисбатан сермаҳсул, аз ҷумла заминҳои кишт ҳамагӣ 5,8 Ҷоиз заминии Тоҷикистонро ташкил медиҳад. Камзаминӣ хислати хоси Тоҷикистон аст. Зиёда аз 70 Ҷоиз фонди заминӣ аз қаторкӯҳҳо, сангу шаҳ, пирахҳо ташкил ёфта барои кишту кор ноқулай аст. Аз 4,2 млн. га заминҳои кишоварзӣ ҳамагӣ 20 Ҷоиз киштзор аст.

Аксар заминҳои ҷумҳурии хоки хокистарӣ дошта ҳосилхезии табиии онҳо чандон баланд нест. Дар он ҷо заминҳои регӣ низ бисёр аст, ки барои зироатчиғӣ ва ҳатто ҷорводорӣ чандон мувофиқ нестанд. Санглоҳии заминҳо ба истифодаи он ҳалали ҷиддӣ мерасонад. Қариб нисфи ҷароғоҳҳо аз сангу сангрза тоза кардан лозим аст.

Чунон, ки таҷрибаи таърихи нишон медиҳад, заминҳои Тоҷикистон дар ҳолати нигоҳубини оқилона ва обёрии сунъӣ ҳосили хуб медиҳанд. Агар ба ҳисоб гирем, ки аз заминҳои Тоҷикистон дар як сол 2-3 бор ҳосил гирифташ мумкин аст, пас арзиши аслии заминҳо дар ҳақиқат бебаҳо мебошад.

Баробари афзоиши аҳолии андозаи замин ба ҳар сар аҳолии сол то сол кам шуда истодааст. Чунончи, дар 25 соли охир ба ҳар сар аҳолии кӯрраи Замин миқдори киштзор аз 0,45 то 0,31 га, ҷароғоҳҳо аз 0,93 то 0,67 га ва бешазорҳо аз 1,37 то 0,87 га кам шудааст. Сол то сол андозаи заминҳои ғайри кишоварзӣ афзуда истодааст. Чунончи, заминҳои бо саноат, сохтмон, нақлиёт ва ғайра банд буда дар ИМА – 3 Ҷоиз, Япония – 5 Ҷоиз, ИДМ – 2,7 Ҷоизи фонди заминро ташкил медиҳад. Масоҳати умумии ингуна заминҳо дар ИДМ ба 60 млн. га мерасад ва ҳар сола ба миқдори 2 млн. га (аз ҷумла 0,15-0,20 млн. га аз ҳисоби киштзор) афзуда истодааст.

Қимати замин ҳамчун сарвати ноёб дар Тоҷикистон низ сол то сол меафзояд. Дар тӯли 30 соли охир андозаи замини кишт ба ҳар сар аҳолии аз 0,48 то 0,11 га кам шудааст. Миқдори заминҳои дар натиҷаи эрозия, шӯрбандӣ, ривочи саноати кӯҳӣ, партовҳои истехсоли ва ғайра корношоём шуда, аз ҳисоби химикатҳо захролудшавин замин низ афзуда истодааст. Аз ин рӯ, истифодаи оқилона ва дурусти замин дар Тоҷикистон ба аҳамияти калон молик аст. Дар ин бобат ҷорӣ кардани комёбиҳои прогресси илмӣ - техникӣ (электронӣ, мелiorасия ва ғайра) хеле зарур мебошад. Ғайр аз ин дар ҷумҳурии ба мубориза бар зидди эрозияи хок, ҷарҳосилшавӣ ва истифодаи самараноки ҳар як қитъаи хурди замин эътибори ҷиддӣ дода мешавад.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Ҳаритаи Тоҷикистонро истифода бурда ба хок тавсифи умумӣ диҳед.
2. Навъҳои асосии хоки ҷумҳуриро номбар кунед ва онҳоро тавсиф намоед.
3. Захираи замини Тоҷикистонро чӣ қадар аст?

4. Нақшаи бурриши хоки маҳалли худро тартиб диҳед.
5. Дар маҳалли шумо баҳри муҳофизати хок ва беҳтар истифода бурдани китзорҳо чигуна тадбирҳо андешида мешаванд?

НАБОТОТ ВА ҲАЙВОНОТ

Дар синфи шашум ба кадом минтақаҳои табиӣ шинос шуда будед? Дар минтақаи табиӣ унсурҳои табиӣ бо ҳам чӣ гуна алоқаманд мебошанд?

Релефи мураккаб ва мувофиқати кӯҳу биёбонҳо шароити иқлиму хокро дигаргун карда, барои нашономаи арстани ва зиндагии ҳайвонот заминаи мухталиф фароҳам меоранд. Аз ин рӯ олами наботот ва ҳайвоноти Тоҷикистон хеле гуногун мебошад. Дар ин ҷо зиёда аз 5 ҳазор намуди растани, 48 намуди ширхӯрҳо ва зиёда аз 300 намуди парранда мавҷуд аст. Микдори ҳашарот зиёда аз 10 ҳазор намуд мебошад.

Олами набототи Тоҷикистон хеле гуногун буда, қисми зиёди онҳо аҳамияти калони хоҷагӣ доранд. Дар байни олами наботот растаниҳои мевадех, ороишӣ, доругӣ, асаловар ва гайра хеле бисёранд. Мутаассифона, аксари онҳо ханӯз дар хоҷагӣ кам истифода мешаванд. Чунончӣ, аз 1500 намуди растании дорувор ҳамагӣ 145 намудро дар тиб ба кор мебаранд.

Дар байни набототи Тоҷикистон намудҳои гуногуни растаниҳои ба дигар кишварҳо хос буда дучор мешаванд. Чунончӣ, дар ин ҷо якҷоя бо намудҳои маҳаллӣ – саксаул, pista, арча, явшону шӯрагиҳо, намудҳои набототи баҳри миёназаминӣ, монанди дӯлонан понтӣ, чормағзи юнонӣ, анҷир ва гайра пахн шудааст. Тоҷикистон низ яке аз марказҳои нахустин пахншавии ҷавдору гандум ба шумор меравад.

Хусусияти фарқноки набототи Тоҷикистон дар бартарии алафҳои гуногун, нимбутта ва буттагиҳои минтақаи биёбон, дашт ва баландкӯҳҳо зоҳир мегардад.

Дигар хусусияти набототи Тоҷикистон дар он аст, ки онҳо на ба таври арзӣ, балки амудӣ (вертикалӣ) пахн гардида, ба шароити ҳамворию кӯҳҳо хеле хуб мутобиқ шудаанд.

Набототи қисми ҳамворӣ характери биёбонӣю нимбиёбонӣ дорад.

Барги ин растаниҳо яксар майда ва хордор буда, обро кам бухор мекунад; решаи онҳо бошад дарозу сершоха аст ва аз чуқурии зиёд обро ҷаббида мегардад. Давраи нашти растаниҳои биёбону нимбиёбон хеле кӯтоҳ буда, онҳо фақат бахорон сабзида то гармиҳои аввали тобистон хушк мешаванд. Ба чунин растаниҳо ҷорӯбак, ҷинорак, лолаҳасак, лола ва баъзе хӯшадорҳо мансубанд. Ғайр аз ин, дар байни реғҳо буттаҳои саксавул, черкез, янтоқ ва дигар растаниҳои ба хушкӣ тобовар мерӯянд. Дар водии дарёҳо бошад растаниҳои гуногун зич рӯида тӯғайзорҳоро ба амал овардаанд. Дар тӯғайзор дарахтони сафедор, бед, санҷид, ангал ва растаниҳои хӯшадори баландкад (эриантус, алафҳои ботлоқӣ) рӯида, дар баъзе ҷойҳо ҳатто ба бешаи касногузар табдил меёбад.

Набототи баландкӯҳҳо ба иқлими хушк ва номусоиди он мутобиқ шудааст. Дар инҷо растаниҳои болиштмонанд бартарӣ доранд, ки намай ва гармиро дар худ нигоҳ медоранд. Марғзори даштҳои баландкӯҳ аз гиёҳҳои гуногун (юған, чиммак, думи рӯбоҳ, ковил ва буттаҳо (зағоза, болиштакҳо) иборатанд. Набототи марғзорҳои алпӣ, ду-се моҳ нашъу намо карда сипас аз хунуқӣ маҳв мешавад. Марғзори даштҳои баландкӯҳ аз гиёҳҳои гуногун (юған, чиммак, думи рӯбоҳ, ковил ва буттаҳо (зағоза, болиштакҳо) иборатанд. Набототи марғзоҳои алпӣ, ду-се моҳ нашъунамо карда сипас аз хунуқӣ маҳв мешавад. Марғзори даштҳои баландкӯҳ кам ҳосил бошанд ҳам ҷароғоҳи хуби тобистона ба шумор мераванд.

Дар Тоҷикистон бешазорҳо ҳам кам буда, ҳамагӣ ду ғоииз масоҳати онро ташкил медиҳанд. Бешазорҳо масоҳати яклухт надоранд ва китъа – китъа дар нишебию ёнаи кӯҳҳо ва дараҳо ҷойгир шудаанд. Дар бешазори Тоҷикистон зиёда аз 200 намуди дарахту бутта рӯида, дар байни онҳо растаниҳои мевадор (ҷормағз, pista, бодом, себ, нок, олуча) ва гиёҳҳои шифобахш хеле бисёранд.

Арча, pista, бодом ва ҷормағз дарахтони хоси ҷангали Тоҷикистон мебошанд.

Арчазорҳо 50 ғоиизи ҷангалзори ҷумҳуриро ташкил мекунад. Арчазорҳо баҳусус дар каторкӯҳҳои Туркистон, Зарафшон ва Хисор (дар нишебиҳои шимолӣ) фаровонанд. Дар Тоҷикистони Ҷанубӣ ва Шарқӣ арчазорҳо кам мебошанд. Аҳамияти арча дар пешгирӣ кардани эрозияи хок калон аст. Ҷӯби арча пурбаҳост, онро дар истехсоли мебел ва қалам кор фармудан мумкин аст. Алафи арчаҳоро чун ҷароғоҳ истифода мебаранд.

Pistазорҳо дар Тоҷикистони Ҷанубӣ нисбатан бисёранд (дар каторкӯҳҳои Тераклитог, Қаратог, Боботог ва ғайра). Масоҳати

умумии pistaзорҳо зиёда аз 100 ҳаз. гектарро ташкил медиҳанд. Писта то 60 фоиз равшан дорад ва хӯроквории пурбаҳост. Пистаро чун ранг ва моддаи даббоғӣ, инчунин барои гирифтани катрон (дар техника ва тиб) қор мефармоянд.

Чормағз ҷуби хушсифат ва меваи серғизо дорад. Дар Тоҷикистон зиёда аз 28 ҳаз. га чормағз мавҷуд аст. Ҳар сол дар ҷумҳурӣ 200 тонна чормағз меғундоранд.

Ғайр аз арча, писта ва чормағз дар ҷангалҳои Тоҷикистон инчунин заранг, чинор, настаран, дӯлона ва бисёр дарахтони дигари мевадех (себ, нок, олуҷа, анҷир, анор ва ғайра) мерӯянд.

Олами ҳайвоноти ҷумҳурӣ низ гуногун аст. Дар хушкӣ, кӯҳу дарёҳо ҳайвоноти зиёде зиндагӣ мекунанд. Дар маркази Тоҷикистон намудҳои ҳайвоноти “шимолӣ” (хирси малла, харгӯш, қашқалдоқ, қоқум, юрмон, гурми сибирӣ), осиемиёнагӣ ва хиндутибетӣ (шерпаланг, садча, гурги тибетӣ, чайра, зарғулдор, майна ва фароштуруки хиндӣ, муфлон, кубро, сусмор) паҳн шудааст.

Шаронти табиӣи Тоҷикистон барои зисти ҳайвоноти ширхор: дарандаҳо, сумдорон (70 намуд) ва ҳазандагон (46 намуд) мусондат мекунад. Дар ин ҷо 360 хели парранда ва беш аз 10 ҳазор намуди ҳашарот вомехӯранд.

Хусусияти хоси олами ҳайвоноти Тоҷикистон дар кам будани ҳайвоноти обӣ (қариб 40 намуд) зоҳир мегардад, ки сабаби он нисбатан ҷавон будани синну соли кӯлу дарёҳо мебошад. Ғайр аз ин дар

Миёнакӯҳҳои Тоҷикистони Марказӣ

ОЛАМИ ҲАЙВОНОТИ ТОҶИКИСТОН

Ирбис

Гавазн

Нахчир

Хуки ёбӯӣ

Гурбаи тӯқайзор

Кафтар

Қашқалдоқ

Қундузи обӣ

Архар

Оху

Юрмон

Чайра

ОЛАМИ ҲАЙВОНОТИ ТОҶИКИСТОН

Уқоби морхӯр

Каргас

Лаклаки ботлоқӣ

Пашшахӯрак

Достнул

Кабк

Қози кӯҳӣ

Соч

Момочӯраотӣ

Саъва

Зареулдор

Дурроч

Булбул

Тазарв

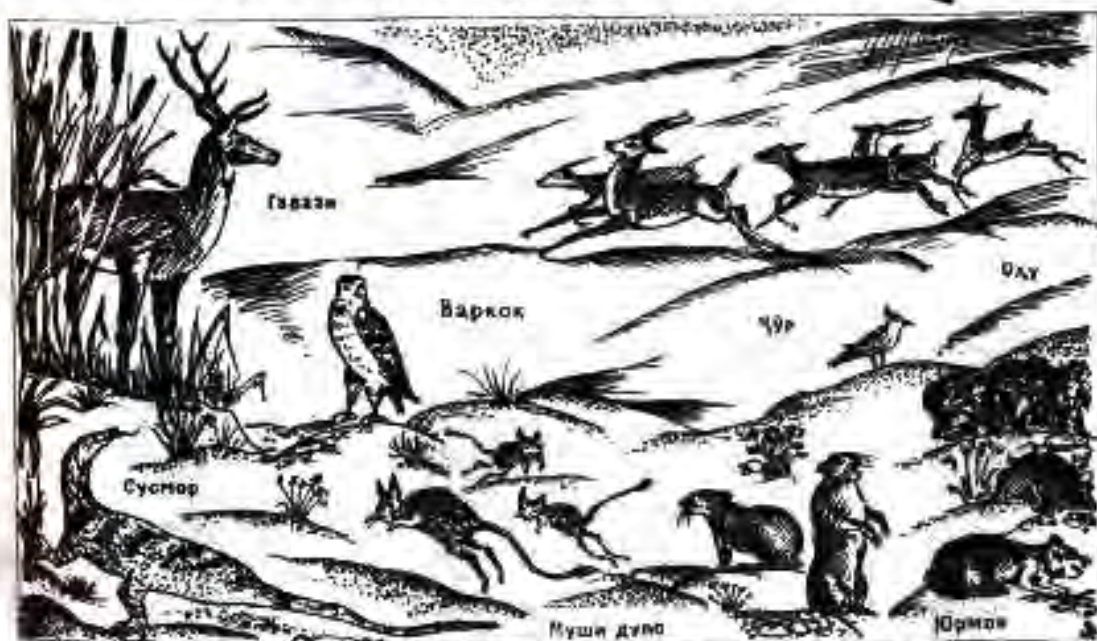
Тоҷикистон баъзе намуди ҳайвонот аҳамияти калони хочағӣ ва шикорӣ доранд: хукӣ ваҳшӣ, харгӯш, рӯбоҳ, кашқалдоқ, кабк, мурғобии хиндӣ ва ғайра.

Ҳосияти дигари олами ҳайвонот - ба тарзи минтақаҳои амудӣ (вергикалӣ) паҳншавии он аст. Чунончи, дар биёбону нимбиёбон намудҳои гуногуни ҳайвоноти тездав (ҷирон, рӯбоҳ, заргӯш) ва дар зери замин паноҳёфта (сусмор, кубро, юрмон), инчунин паррандагон (жаврак, гунчишк, дугдоғ) сукунат доранд. Ин қонварон ба шароити иқлими гарму хушк нағз мутобиқ шудаанд. Дар минтақаи баландкӯҳ бошад шерпаланг, нахчир, сугур, гулмуши сурх, аз паррандагон - кабки хилол, каргас, хумо ва бургут вомехӯранд. Бахорон

Баландкӯҳҳои қаторкӯҳи Ҳисор

Биёбони ҳамвориҳои Тоҷикистон

ОЛАМИ ҲАЙВОНОТИ ТОҶИКИСТОН

Амури сафед

Завора моҳӣ

Пешонавафс

Ширмоҳӣ

Храмуля

Гулмоҳӣ

Белбинӣ

Мори печоӣ

Кубро

Мори афъӣ

Сағмор

Гурза

Сусмор

Сурфағушак

Қалпеса

барои лонагузори ба ин ҷо гози хиндӣ, мургобии сурх, ёҳуи бӯрсар, крачка парида меоянд.

Бо сабаби ба замини корам табдил шудани дашту биёбонҳо ва шикори гайриокилона, шуморан баъзе намуди олами ҳайвонот то рафт кам шуда истодааст. Масалан, паланг тамоман нест шуда, шерпаланг (ирбис), оҳу, морхӯр, архар ва гайра дар арафаи махшавӣ мебошанд.

Алҳол, барои нигоҳдории табиат, хифзи набототу ҳайвоноти муфид дар минтақаҳои гуногун мамнӯъгоҳ, парваришгоҳ ва стансияҳои илмӣ ташкил карда шудаанд, ки бо он дар бобҳои оянда шинос хоҳем шуд.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Гуногунии олами наботот ва ҳайвоноти ҷумҳурӣ ба чӣ вобаста аст?
2. Паҳншавии набототи Тоҷикистон кадом хусусиятҳои ба худ хосро дорад? Паҳншавии олами ҳайвонот чӣ?
3. Намудҳои маҳаллӣ ва баҳри миёназаминии набототро номбар кунед.
4. Намудҳои ҳайвоноти шимолӣ, тибетӣ ва ҳиндӣ Тоҷикистонро номбар кунед?
5. Хусусияти бешазорҳои ҷумҳуриро шарҳ диҳед.
6. Наботот ва ҳайвоноти маҳалли шумо чигуна хусусиятҳо дорад?

МИНТАҚАҲОИ ТАБИӢ

Сабаби пайдоиши минтақаҳои табиӣ дар ҷуст? Кадом минтақаҳои амудӣ хоку иқлими Тоҷикистонро медед?

Сатҳи замини Тоҷикистон хеле гуногун аст. Дар он ҳамвориҳо, каторкӯҳҳо, теппаю адирҳо бо ҳам пайваست ҷой гирифтаанд. Аз ин рӯ дар инҷо гайр аз минтақаҳои уфуқии табиӣ минтақаҳои амудӣ (баландӣ) мушоҳида карда мешавад, ки он ба релеф ва иқлим вобаста аст.

Одатан баробари афзудани баландӣ ҳарорат ва фишори ҳаво паст мешаванд ва то баландии муайян микдори бориш ва намии ҳаво меафзояд. Вобаста ба ин ҳок, олами наботот, ҳайвонот ва микдори оби зерзаминӣ ва гайра тағйир меёбад. Дар натиҷа, аз доманан

кӯҳҳо ба сӯи қуллаҳои онҳо минтақаҳои мухталифи табиӣ амудӣ ташаккул ёфта тадриҷан якдигарро иваз мекунад.

Ҳар як минтақаи амудӣ комплекси табиӣ-территориявӣ мебошад. Дар онҳо тамоми қисмҳои таркибии табиат (релеф, иқлим, об, ҷинсҳои кӯҳӣ, хок, наботот, ҳайвонот) ба якдигар зич алоқаманд буда, бо ҳам тамоси мутақобила (дугарафа) доранд.

Холо дар Тоҷикистон якҷанд минтақаҳои табиӣ амудӣ мавҷуданд, ки аз якдигар бо хусусиятҳои хоси релеф, иқлим, хок, олами наботот ва ғайра фарқ мекунад:

А) минтақаи биёбонию нимбиёбонӣ.

Б) минтақаи дашт.

В) минтақаи чангал (беша).

Г) минтақаи субалпӣ.

Д) минтақаи алпӣ.

Минтақаи биёбонӣ ва нимбиёбонӣ дар ҳудуди Тоҷикистон масоҳати васеъ ва яклухтро ташкил намекунад. Онҳо дар шимол (қисми ғарбии водии Фағона) ва дар ҷануби ғарбии ҷумҳурӣ (соҳили рости дарёи Аму, поёноби Вахш, Кофарниҳон ва Панҷ) китъаҳои наҷадон васеъро ишғол менамоянд. Ин минтақа мавзёҳои аз ҳама пасти Тоҷикистон (300 - 700 м)-ро дар бар мегирад. Сатҳи замини минтақа асосан аз реги хобиши гуногун дошта ташкил ёфтааст. Дар баъзе мавзёҳо ин регзорҳо тепаҳои пайдарҳамаи 4-5 ва 20-30 метр баландӣ доштара ҳосил кардаанд. Ин регҳо аксар вақт мустаҳкам ва беҳаракат мебошанд. Регҳои раво дар соҳили рости дарёи Сир дар наздикии шаҳри Конибодом вомехӯранд. Дар биёбони баландкӯҳи Помири Шарқӣ низ регзорҳо дида мешаванд.

Иқлими биёбон ва нимбиёбонҳо бо зиёд будани гармӣ шофофии ҳаво ва кам будани намнокӣ бориш фарқ мекунад. Абсолютӣ ба ҳисоби миёна дар як сол 25-30 Ҷоизро ташкил менамояд. Миқдори бориши солона 120-350 мм аст. Дар натиҷа хокҳои сафедчатоб, муқаррарии хокистаранг ва дар тугайзорҳо обғалти дарёҳо хокҳои карбонатии дорони моддаҳои пӯсида, марғзорию ботлоқӣ паҳн гардидаанд. Олами набототи минтақа гуногун аст. Дар ин ҷо гиёҳҳои бебақо, пудина, чорубакҳо, хӯшадорҳо, янтоқ, хори мағелон, явшон, шӯра, геша, типчок, ҷузгун, ҷарқиз, саксавул ва ғайра нашъунамо мекунад. Гиёҳҳои бебақо дар аввали баҳор сабзида, алақай дар нимаҳои май ҳазон мешаванд. Дар обғалти дарёҳо воҳаҳои сабзи табиӣ ҳосил шудаанд, ки оиро тугайзор мегӯянд. Олами набототи он аз дарахтони сафедор, дӯлона, зарбед, санҷид, ангат, лиф (аз лианҳо), гешаю най ва дигар гиёҳҳои бутаю дарахт иборат аст. Қисми

зиёди заминҳои минтақа обшор шуда ба замини парвариши зироат ва боғу тоқзорҳо табдил ёфтаанд.

Олами ҳайвонот монанди наботот ба шароити табиӣ биёбон мутобиқ шуда аксар ба камобӣ тобовар ва чолок мебошанд. Ранги онҳо ҳам бо табиати атроф мутобиқ аст. Дар ин ҷо аз даррандагон – гурги биёбонӣ, рӯбоҳ, шағол, гурбаи қимишзор, қафтар ва ғайра вомехӯранд. Гавазҳои бухорӣ, чайрон, зарғӯш, чайра бошандагонии ин минтақа мебошанд. Аз ҳояндагон юрмон, муши дуло, муш, тавушқон ва ғайра паҳн гардидаанд. Ғайр аз ин дар минтақа хелҳои гуногуни хазандагон (мориафӣ, кубро, сузмор, баъзе намудҳои калтакалос) низ сукунат мекунаанд. Аз паррандагон дугдоғ, гунҷишк, жаврак дар туқайзорҳо тазавр, мурғобӣ, лойхӯрак, ҳавосил дар наздикии бошишгоҳҳо ва заминҳои азхудкарда майна, зогҷан сурхнӯл, фотимачумчук, мусича, қабӯтар, ҷугз, шонасарак, фароштурук маскун шудаанд. Кӯлҳо ва дарёҳои, ки аз минтақа мегузаранд, макони намудҳои гуногуни моҳиҳо мебошанд.

Сарватҳои зеризаминӣ дар минтақа ниҳоят каманд. Дар баъзе мавзӯҳо намак, гил ва реҒи сохтмонӣ ёфт шудааст. Аксар заминҳои обёривавандан ҷумхурӣ дар ҳамин минтақа воқеъ аст, ки он боиси маҳдудшавии олами набототу ҳайвонот гардидааст. Ҳоло барои ҳифзи набототу ҳайвоноти минтақа ва гузаронидани корҳои тадқиқотӣ боғи ботаникии Ҳуҷанд (дар Ҷумҷуқарал) ва мамнӯъҳои “Бешаи палангон” таъкил шудааст.

Минтақаи дашт дар баландииҳои 900-2300 м ҷойгир шудааст. Қисми поёни минтақа бевосита бо минтақаи нимбиёбон ҳамсарҳад аст. Бинобар ҳарорати ҳаво ба ҳарорати ҳавои ҳамвориҳои атроф наздик буда, бориш нисбатан зиёд аст. Дар ин ҷо то 500 мм бориш мешаванд.

Олами наботот аз пудина, геша, қовил, типчок, хӯшадорон ва буттаҳои гуногун иборат аст. Аз баландииҳои 1200 метр сар қарда дашти муқарарӣ ба бешадашт табдил меёбад. Аз набототи алафӣ дӯбиёҳо, долаи сурх, ҷатргул, эремурус, савсан ва дигар гиёҳҳо меسابзанд. Дар қисми болои бешадашт дар нишебии қаторкӯҳҳо дарахтони алоҳида ва буттаҳои гуногун вомехӯранд. Аз ҷумла бодомӣ ё боии бухорӣ, вағниҷ, дӯлона, зирк, арча, настаран, ғӯш, зело, иргай, буттаҳои хордор, писта, патзори омехтаро таъкил менамоянд. Дар дараю водии заранг, қормағзи юнонӣ, ҳаданг, сафедори қӯҳӣ, бед, рем, ҷақ ва ғайра ба назар мерасанд. Ҳоки минтақа низ ба тарзи амудӣ тағйир меёбад. Аз поён ба боло ҳокҳои ҳокистарранги сиёҳтоб ба ҳокҳои қӯҳии қигарранг иваз мешаванд. Ҳоки ҳокис-

тарранги сиёҳтоб дар сарҳади заминҳои лалмии камбориш ва аз бориш таъмин буда воқеъ гардидааст. Дар он ғалладона ва алафҳои хӯроки чорво кишт мекунанд. Хокҳои кӯҳии чигарранг дар заминҳои лалмии аз бориш таъмин паҳн гардидаанд. Дар таркиби он гумус 2,0 – 4,5 Ҷонзро ташкил менамояд. Ин хокҳо барои кишти лалмӣ, парвариши боғҳои лалмӣ истифода мекунанд. Аз мавзӯҳои, ки алафҳои табиӣ баланд месабзанд, хӯроки чорво тайёр мекунанд. Замиҳои дигари минтақа ҳамчун чарогоҳ истифода мешаванд.

Дар минтақаи дашт олами ҳайвонот гуногун аст. Ҳоло дар ин ҷо ғайр аз ҳайвоноти даштӣ намоёндагонии ҳайвоноти биёбону нимбиёбон ва беша низ паҳн гардидаанд. Хусусан хояндагон бисёранд. Аз ҷумла муш, гудмуш, калламуш, осӣ туркистонӣ, мири мушон, сангпушт, суғур, чайра бештар воқеъ мегарданд.

Аз паррандагон дурроҷ, саъва, зог, момочурғотак, соҷ, булбул, кабки дарӣ, товусак, каргас ҳаёт мегзаронанд. Баъзе ин паррандагон барои лонагузорӣ ё зимистонгузаронӣ ба инҷо меоянд. Дар ин минтақа морҳои чипор, кубро ва аз калтакалосҳо ағамии кӯҳӣ дуҷор мешаванд.

Сарватҳои зеризаминии минтақа аз ангишт, металлҳои ранга, тилло, шпати сахрӣ, мармар, доломит ва ғайра иборат аст. Як қисми онҳо дар истехсолот истифода бурда мешаванд. Оиди истифодаи оқилонан ин сарватҳо ва муҳофизати табиат ҷорабинҳои муҳим андешида шуда истодааст.

Минтақаи беша. Тақрибан дар баландҳои 2300-3500 м ҷойгир шудааст. Вале андозаи сарҳадҳои он дар тамоми қаторкӯҳҳо якхела нест. Ҳатто сарҳади беша дар нишебҳои шимолий ва ҷанубии кӯҳсорӣ алоҳида аз ҳам фарқ мекунанд. Бешазори Тоҷикистон китъа-китъа ҷойгир шуда, минтақаи яклухтро ташкил менамоянд. Қитъаҳои ҷангал дар кӯҳҳо харҷо-харҷо ба таври уфуқи алафзорҳо ва нишебҳои лучро иваз менамоянд. Дигар хусусияти ин минтақа аз он иборат аст, ки баробари аз ғарб ба шарқ ҳаракат кардан ҳудуди болои он мунтазам меафзоянд. Иқлими беша хусусияти кӯҳӣ пайдо карда, нисбатан хунук мебошад. Ҳарорати миёнаи январ ба 6-15°C, июл 15-20°C бароабр аст. Миқдори боришоти солони минтақа ба 1200 – 1500 мм мерасад ва миқдори он аз ғарб ба шарқ кам мешавад. Хокҳои минтақаи беша чигарранг, баландкӯҳи марғузурӣ, чигарранги сафедҷатоб мебошад. Дар олами наботот буттаю дарахтҳо бартарӣ доранд. Аммо таркиби буттаю дарахтоне, ки минтақаи бешаро ташкил менамоянд, дар ҳама ҷо як хел нест. Аз намудҳои васеъпаҳншудаи дар-

рахтҳо-махинбурс ва бурсро номбар кардан мумкин аст. Қисми асосии арчазорҳои чумхурӣ дар нишебиҳои кӯҳҳои Қурама, Туркистон, Зарафшон ҷой гирифтааст. Аз дигар дарахтон заранг, сафедор, фарк, тӯс, бед, зирк, гулхор, гӯш, дӯлона, якаҳ, зелол ба тарзи омехта месабзанд. Дар қаторкӯҳҳои Ҳисор, Дарвоз, Қаротегин, Помири Фарбӣ ва ғайра низ арчазорҳо воমেҳӯранд. Аз арчазорҳо поёнтар дарахту буттаҳои паҳнбарг, монанди бодом, чормағз, фарк, дӯлона, зирк, настаран, дар дараю водии дарёҳо бошад чинор, бед, сафедор, тут, олуча, челон, зирк, себ, анор, санҷид, чормағз ва ғайра месабзанд. Чунон ки мебинем, ҷангалҳои кӯҳӣ майдони яклухт надошта бошанд ҳам таркибашон аз дарахту буттаҳои мевадори аҳамияти хоҷагӣ дошта хеле бой аст.

Олами ҳайвоноти минтақаи беша хеле бой аст. Хусусан дар ин ҷо ширхӯрон ва паррандагон бисёранд. Аз даррандагон гург, гурӯз, силовсин, савсор, шерпаланг, бабр, шағол, хирси малла, рӯбоҳ аз ҷуфтсумҳо нахчир, муфлон, морхӯр, бузи кӯҳӣ ва ғайра. Ғайр аз ин хук, сугур, ҷайра, калламуш, заргӯш, кашқалдоқ, низ воМЕҳӯранд. Аз паррандагон қабк, қабки хилол, қабӯтар, бургут, ғачир, лошахӯри барфӣ, булбул ва ғайра паҳи гардидаанд. Сарватҳои зеризаминии он ба минтақаҳои бешадашт шабоҳат дорад. Дар ин ҷо низ қони маъданҳои гуногун, обҳои маъданӣ, сангҳои нодир ва ороишӣ ёфт шудааст. Аз сабаби шароити номусоид истифодаи онҳо хеле душвор аст.

Аз сабаби беиҷозат шикаркунӣ, буридани дарахтон, чидани алафҳои дорувор, микдори баъзе намуди ҳайвонот ва набототи минтақа кам шуда истодааст. Муҳофизат ва барқарор намудани онҳо зарур буда бо ин мақсад якҷанд мамнӯъгоҳу парваришохҳо бунёд шудаанд (Ромиг, Даштиҷум, Чидухтарон ва ғайра).

Минтақаи субалпӣ дар сарзамини Тоҷикистон нисбатан васеъ дар баландии 3500-4500 м паҳи гардидааст. Тобистони минтақа салқин ва зимистонаш хуноқи қаҳратун мебошад. Дар ҷойҳои сербориш марғзорҳои баландкӯҳӣ харчо-харчо дучор мешаванд. Таркиби марғзорҳо аз юған, чиммак, думи рӯбоҳ, қовил, типчоқ, явшон, хирёк, ҷави туркистонӣ, буттаҳои зағоза, болиштақҳо, алафҳои қордор иборат буда, ҳамчун ҷароғҳои тобистони истифода мешаванд. Қисми зиёди минтақа аз ҷойҳои луҷ ва харсангӣ иборат аст.

Вобаста ба иқлим ҳокҳои минтақа гуногун аст: ҷигарранги сафедча, алпӣ-марғзори, марғзори-ботлоқӣ ва ғайра. Ин ҳокҳо дар таркиби худ аз 1,5-4,0 то 7,0-11,0 фоиз моддаи пӯсида доранд.

Олами ҳайвонот қандон бой нест. Дар ин ҷо асосан гург, харгӯш, архар, нахчир, сугур, рӯбоҳ, муши даштии нуқрафом, гулмуши сурх

ва баъзан шерпаланг ва хирси малла вомехӯранд. Аз паррандагон каргаси сафед, хумо, бургут, садчан тибетӣ, коргаси сиёҳ, ва паррандаҳои мавсимӣ (мурғобии сурх, кози хиндӣ) дучор мешаванд. Бояд гуфт, ки истифодаи нодурусти чарогоҳҳои минтақа боиси нобудшавии бисёр ғиёҳҳои хӯроки чорво ва махшавии баъзе намуди ҳайвоноти ваҳшӣ гардидааст. Дарачан ҳосилнокии чарогоҳҳо хеле паст аст. Аз ин рӯ, муҳофизати наботот ва ҳайвоноти минтақа ва ба тарзи сунъӣ коштани алафҳои серғизо вазифаи муҳими имрӯза мебошад.

Минтақаи алпӣ дар баландҳои зиёда аз 5000 метр ҷойгир шудааст. Иқлими ин минтақа ниҳоят хунук аст. Тобистони кӯтоҳи хунук ва зимистони қаҳратун ҳукмфармо мебошад. Релефи минтақа баландкӯҳ буда, ниҳоят ба қисмҳо ҷудо шудааст ва он қисми баландкӯҳи Тоҷикистони Марказӣ, Помири Ғарбӣ ва Шарқиро дар бар мегирад. Ин ҷо асосан биёбони баландкӯҳ мебошад. Наботот ниҳоят кам ва аз ҳад тунук буда ба хунукӣ тобоваранд. Дар нишебиҳои ҷанубии кӯҳҳо, ки шамол паноҳ мебошад, то баландҳои 5500 метр ғиёҳҳои алоҳида месабзанд.

Қисми зиёди наботот дар байни сангреза, харсангҳо, тарқиши нишебии кӯҳҳо ҳамшафат бо пирахҳо месабзанд. Намудҳои паҳнгардидан он - кобрез, лигостиси кашмирӣ, бодбонак, чинорак, примулаҳои барфӣ, тӯдаҳои нимбуттаҳои болиштакмонанд мебошанд. Аз сабаби хунукии иқлим ва шамолҳои сахт ғиёҳҳо қадпастанд ва ба замин часпида нашъунамо менамоянд.

Ҳоки минтақа аз сабаби хунукии иқлим ва камии наботот хеле камбағал аст. Асосан намудҳои ҳоки чимтол, ботлоқӣ, ботлоки – марғзорӣ дучор мешаванд. Ҳайвоноти минтақа гург, шерпаланг, нахчир, бузи кӯҳӣ, мурғи хилол, мурғи хӯмо ва ғайра мебошад. Боигарии асосии минтақа барфу пираххост, ки манбаъи оби дарёҳо ҳисоб меёбанд. Сарватҳои зеризаминӣ кам омӯхта шудааст. Аз минтақаи алпӣ болотар макони барфҳои доимӣ ва қуллаҳои лучи кӯҳҳои осмонбӯс ҷой гарифтаанд.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Минтақаи амудии Тоҷикистонро номбар кунед.
2. Наботот ва ҳайвоноти ҳар як минтақаро тавсиф намоед.
3. Муайян кунед, ки маҳалли шумо дар кадом минтақа ҷойгир аст.
4. Наботот ва ҳайвоноти маҳалли худро тавсиф кунед. Растанӣҳоро гербарий ва ҳашаротро коллексия намоед.

МУҲОФИЗАТИ ТАБИАТ ВА МАСЪАЛАҲОИ ЭКОЛОГӢ

Ба сарватҳои табиӣ чӣҳо мансубанд? Кадом мамнӯъгоҳҳои ҷумҳуриро медонед ва онҳо бо кадом мақсад ташкил карда шудаанд? Кадом растанӣ ва ҳайвоноти ҷумҳурӣ муҳофизат карда мешавад?

Барои Тоҷикистон, ки сарзамини кӯҳсор ва камзамини аст, муҳофизати табиат масъалаи муҳим мебошад. Аз кӯҳҳои Тоҷикистон дарёҳои зиёд ибтидо гирифта заминҳои дигар ҷумҳуриҳои Осиёи Миёнаро шодоб мегардонад. Аз ин лиҳоз муҳофизат ва оқилона истифода бурдани сарватҳои табиӣи Тоҷикистон дорони аҳамияти регионалӣ аст.

Ҳамаи сарватҳои табиӣ - сарватҳои зеризаминӣ, ҳаво, об, хок, наботот, ҳайвонот бояд ҳифз карда шаванд.

Сарватҳои зеризаминӣ барқарорнашавандаанд, бинобар ин истихроҷ ва истифодаи онҳо муносибати оқилонаро меҳақад. Қорам кардани заминҳои обшуста ва ба роҳ мондани истехсоли бепартовии сарватҳои зеризаминӣ аз ҷумла мусоили рӯзмарра гардидаанд.

Мубориза бо ифлосшавии ҳаво масъалаи ҷиддӣ аст. Афзудани миқдори корхонаҳои саноатӣ, нақлиёт ва аҳолии дар водихон ҷумҳурӣ боиси ифлос шудани ҳаво мегардад. Мавзӯи сохтани бисёр корхонаҳои саноатии Тоҷикистон (заводи алюминии тоҷик, заводи семент, комбинати электрохимиявии Ёвон, заводи нуриҳои нитрогендори Вахш ва ғайра) бидуни назардошти релефи маҳал ва самти вазиши шамол интихоб шудааст. Аз садҳо тонна газ ва гарду гӯбӯре, ки ҳар сол ба ҳаво хориҷ мегардад, 40 фоизи он ба ҳамин корхонаҳо рост меояд.

Яке аз васоити асосии ифлосгардии ҳаво нақлиёти автомобилӣ мебошад (фикр кунед, ки дар чунин шароит чӣ бояд кард).

Иқлими Тоҷикистон хеле гарм мебошад. Бинобар ин муҳофизат ва оқилона истифода бурдани захираҳои об вазифаи ҳар як шахс ба шумор меравад. Дар ҷумҳурӣ талабот ба оби нӯшоқӣ мунтазам меафзояд. Вале қатъи назар аз ин, минбаъҳои об аксар вақт бо партову гандаобҳои саноатӣ ифлос мешаванд. Чунончӣ, 140 корхонаи истехсолии ҷумҳурӣ ҳар рӯз ба дарёҳо садҳо ҳазор метри мукааб гандаоб мепартоянд. Ҳамагӣ 16 фоизи фермаҳои ҷорводории ҷумҳурӣ иншоотҳои обтозакунии дорад.

Дар соҳаи кишоварзӣ инз ба сарфаи об диққати ҷиддӣ дода наме-шавад. Ҳини чори кардани меъёри мувофиқи истифодаи об фақат дар соҳаи пахтакорӣ соле 500 млн. м³ обро сарфа кардан мумкин аст.

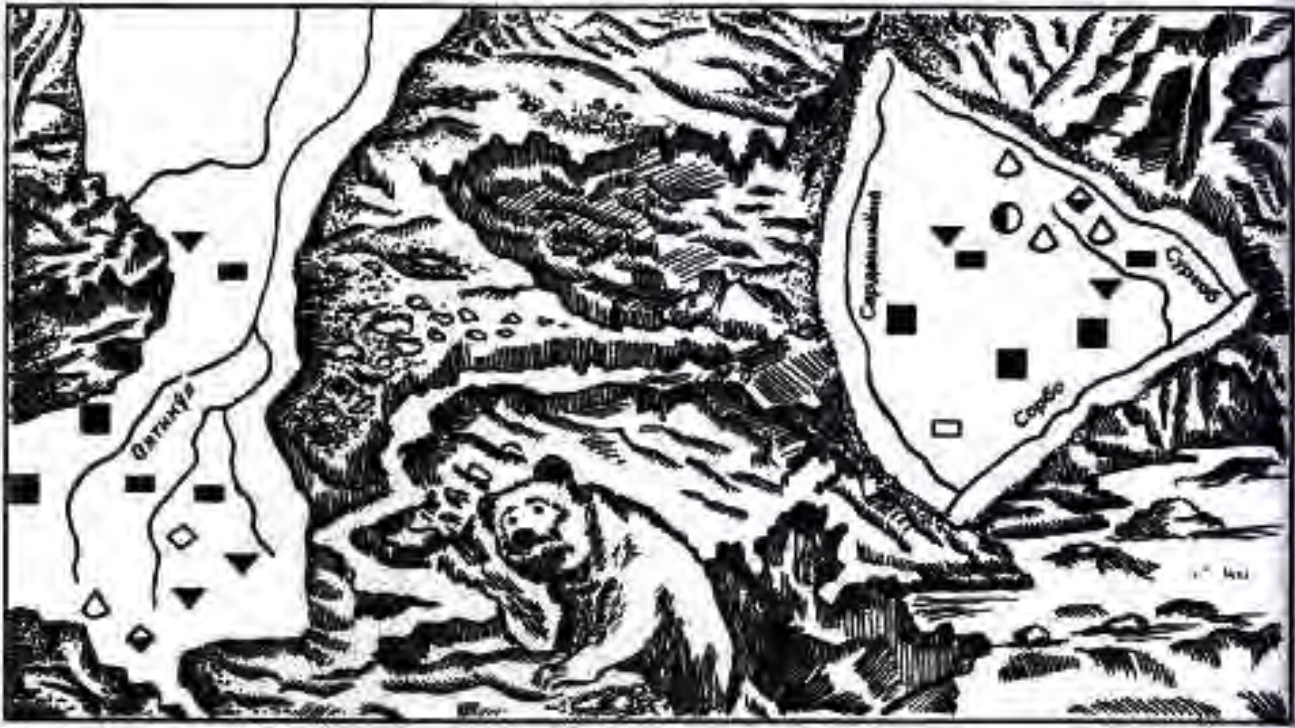
Ҳамаи ин ба таъминоти оби нафақат Тоҷикистон, балки ба ҷум-хуриҳои ҳамсоя (Ўзбекистон, Туркменистон) низ таъсир мерасонад. Аз ин лиҳоз роҳи муҳимми ҳифзи захираҳои об ба системаи сарба-стаи обтаъминкунӣ гузаронидани корхонаҳо мебошад.

Маҳдуд будани киштзорҳои хоҷагии кишлоқ дар Тоҷикистон водор мекунад, ки ба муҳофизати ҳок диққати ҷиддӣ дода шавад. Ҳар сол дар ноҳияҳои кӯҳсор зиёда аз 50 миллион тонна ҳок шуста шуда, садҳо ҳазор тонна нитроген, фосфор, калий талаф меёбад. Дар на-тиҷаи эрозияи ҳок хоҷагии халқи ҷумҳурӣ соле аз 10 то 65 фоизи ҳосилро, ки бояд рӯнда мешуд, аз даст медиҳад. Дар қисми ҷануби ҷумҳурӣ шамолҳои сахт қабати ҳосилхези ҳокро рӯфта мебаранд. Бинобар ин муҳофизати ҳок нафақат андохтани нуриҳои минералию органикӣ ва бунёд кардани дарахтзори муҳофиз, балки риояи бисёр тадбирҳои агротехниқиро низ талаб мекунад: аз бар шудгор карда-ни нишебҳо, истифодаи техникаи махсус ва ғайра.

Яке аз масоили муҳимми экологии Тоҷикистон мубориза ба зараррасонҳои зироат мебошад. Ҳини муборизаи кимиёвӣ об ва ҳаво ифлос мешавад. Бинобар ин ҳоло зарурати бештар истифода бурда-ни усули биологӣ маҳви ҳояндаҳо ва ҳашароти зараррасон пеш омада аст. Моҳияти ин усул аз он иборат аст, ки ҷонварони зарар-расонро ба туфайли ҷонварони дигар (душмани онҳо) маҳв месозанд. Усули муборизаи биологиро дар Осиёи Миёна ва Қазоқистон бори нахуст академик М. Нарзикулов бо шогирдонаш ба амал тадбиқ намуд. Бо ин роҳ бисёр хоҷагиҳо миллионҳо сӯм сарфа намуда, му-хити атроф низ тоза нигоҳ дошта мешавад. Аз рӯи тадқиқот дар ҳолати ба ҳар 100 бех ниҳоли пахта сар додани 200-250 ҳашароти фондаовар (энтотофагҳо) ба истифодаи слудаҳои захрҳои кимиёвӣ ҳоҷат намеронад.

Дар муҳофизати табиат аамияти растаниҳо низ калон аст. Наботот ба иқлим, ҳок, ва олами ҳайвонот таъсири ҷиддӣ мерасонад. Вазъи эко-логии муҳит ба наботот алоқаи ногустастанӣ дорад. Аҳамияти наботот дар муҳофизат ва танзими об калон аст. Ҷангалҳо ҳокро аз эрозия ва киштзорро аз гармсёр ҳифз карда, хаворо тоза нигоҳ медоранд. Танҳо дар рӯзҳои офтобӣ як гектар майдони беша қобиляти фурубарии 220 то 280 кг гази карбонатро дошта, дар баробари ин ба ҳаво аз 80 то 220 кг оксиген ҳориҷ мекунад. Ҳисоб карда шудааст, ки дарахтони сар-

Аломатҳои шартӣ

● Нутрин	◆ Шерпаланг	▬ Цирон	◐ Мурғи ҳилол
▼ Хирс	■ Гуроз	△ Нахчир	■ Кабк
◇ Силовсин	□ Гавази	▲ Тазарв	

сабз қобилияти фуру бурдани 70-80 фоизи газҳои аэрозол ва чангу гардро дорад.

Мутаассифона чангалҳои ҳозираи Тоҷикистон ин боқимондаи ночизи ҳамон чангалҳои анбӯхе мебошанд, ки як замонҳо кӯҳхоро фаро гирифта буданд. Алҳол чангалҳо 2 фоизи сарзамини Тоҷикистонро ташкил медиҳанд. Нест шудани чангалҳо натиҷаи муносибати хунукназаронаи инсон ба табиат аст.

Олами ҳайвоноти ҷумҳурӣ низ хароб гардидааст. Ба бисёр ҳайвонҳо – шерпаланг, морхӯр, архар, бузи кӯҳӣ, холгул, тазарв хавфи нестшавӣ таҳдид мекунад.

Чанде пеш “Қонуни муҳофизат ва истифодаи оқилонаи сарватҳои табиӣи Тоҷикистон” қабул карда шуд. Мувофиқи қонуни мазкур онд ба ҳифзи хок, об, сарватҳои зерзаминӣ, наботот ва ҳайвонот тadbирҳои зарурӣ андешида шудаанд.

Дар ҷумҳурӣ ҷамъияти ихтиёрии шикорчиёну моҳигирон, муҳофизати табиат ва кабутизоркунӣ созон ёфтаанд. Ба “Китоби сурхи Тоҷикистон намудҳои нодири ҳайвоноту растани дохил карда шудаанд. Баҳри муҳофизати ҳайвоноту наботот мамнӯъгоҳи “Бешик палангон”, “Даштиҷум”, “Ромит” ва парваришгоҳҳо (Чилдухтарон, Сарихосор, Помир, Искандарқул ва ғайра) ташкил карда шудаанд.

Дар Тоҷикистон ҳар сол барои амали гардондани муҳофизати табиат ва ҳалли масоили экологӣ маблағи зиёд сарф карда мешавад.

Муҳофизати табиат тадричан ба кори ҳар як фарди солимфикр табдил ёфта истодааст. Дар конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон вазифаи граждони ҷумҳурӣ будани муҳофизати табиат ва сарватҳои он қайд гардидааст. Дар ин кори хайрҷоннок кардан ва гани гардондани анънаҳои милли аҳамияти бузург дорад. Асрҳо боз мардум дарахт шинонда боғ бунёд мекард, заминҳои нав мекушод, растаниҳо ва ҳайвоноти нодирро ҳифз менамуд.

Барои нигоҳ доштан ва муҳофизат кардани табиат ёрдамчиёни некбину рӯхбаланд, экологҳо заруранд. Мақтаббачаҳо низ метавонанд ба ин кор саҳм гузоранд.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Мафҳуми “муҳофизати табиат” чиро ифода мекунад?
2. Хусусиятҳои муҳофизати сарватҳои табиии Тоҷикистон (сарватҳои зерзаминӣ, об, ҳаво, хок, растаниҳо, ҳайвонот)-ро шарҳ диҳед.
3. Дар ҷумҳурӣ оиди муҳофизати табиат кадом корҳоро иҷро кардаанд ва иҷро мекунанд?
4. Муҳофизати табиат дар деҳа, шаҳрак ва шаҳри шумо чигуна ба роҳ монда шудааст?
5. Дар мақтаби шумо оиди ҳифзи табиат чигуна корҳоро ба сомон меоранд?

НОҲИЯҲОИ ТАБИИЮ ҶУҒРОФӢ

*Ноҳияи табиӣ чист? Кадом ноҳияҳои калони
собиқ Иттиҳоди Шӯравиро медонед?
Тоҷикистон мансуби кадоми онҳо буд?*

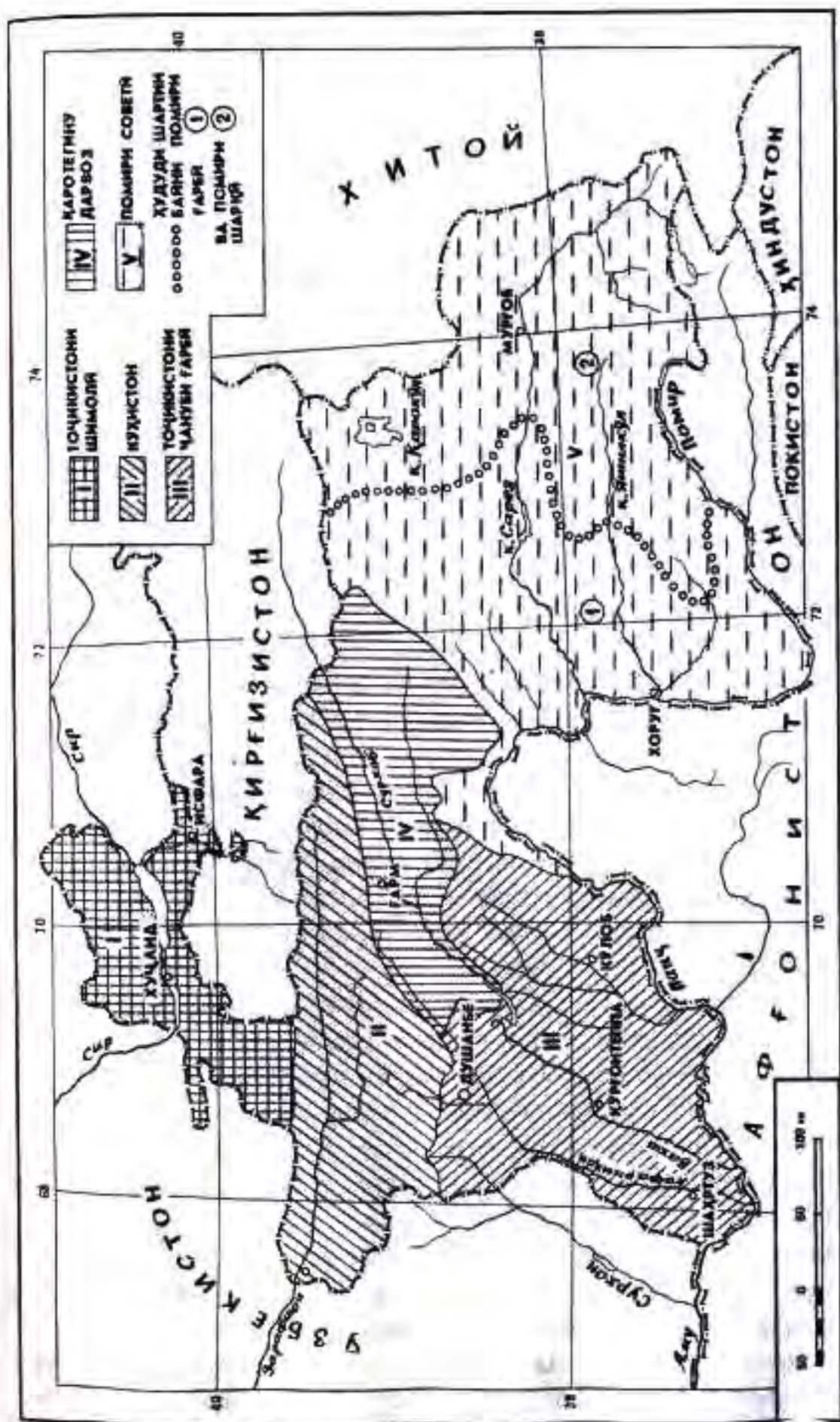
Дар сатҳи замин тамоми қисмҳои таркибии табиат ҷинсҳои кӯҳӣ, релеф, ҳок, олами наботот ва ҳайвонот бо ҳам таъсири мутақобила доранд. Маҳз тавассути ҳамин алоқаи мутақобила, қисмҳои таркибии табиат ба ҳамдигар пайваست ва омехта шуда, ба системаи ягона муттаҳид шудаанд. Дар натиҷаи ин комплексҳои мухталифи табиӣ гуногунмиқёс ҳосил гардиданд, ки бо номи комплексҳои табиӣ территориявӣ (мухтасар КТТ) маъруфанд. Қисми таркибии КТТ (релеф, иқлим, об, ҳок, наботот, ҳайвонот) дар доираи комплекс ҳамчун қисми том ва бо ҳам алоқаманд инкишоф меёбанд. Тағйир ёфтани яке аз ин қисмҳои таркибӣ сабаби дигаргун шудани тамоми комплекси табиӣ мегардад. Масалан, шӯставӣ ва хароб гардидани қабати ҳок боиси кам шудани наботот ва ҳайвонот мегардад. Дар натиҷа, манзараи зоҳири маҳал низ дигаргун мешавад. Тағйирёбии комплексҳои табиӣ аксар вақт дар натиҷаи фаолияти хоҷагидорӣ инсон ба амал меояд. Истифодаи оқилонаи комплексҳои табиӣ ҳарчониба омӯхтани онҳоро талаб менамояд.

Омӯхтани комплексҳои табиӣ, бе муқаррар намудани шабакаи аз ҷиҳати илмӣ асоснокшудаи онҳо, ғайримқон аст. Аз ин рӯ, олимони дар асоси ба ҳисоб гирифтани қоидаҳои муайян (воқеият, якхелагии нисбӣ, ягонагии территориявӣ, комплексӣ, пайдоиш ва ғайра) ва истифодаи методҳои ноҳиябандӣ (омилҳои асосӣ, таҳлили пайвастан қисмҳои таркибии табиат ё маҷмӯи аломатҳо, такроршавии комплексҳои ҳос ва ҳоказо) дар ҳудуди муайян ноҳияҳои табииро ҷудо менамоянд. Ҳар як ноҳияи табиӣ дар натиҷаи таъсири қонуниятҳои арзӣ ва амудӣ ташаккул ва инкишоф меёбад.

Дар ташаккули ноҳияҳои табиӣ Тоҷикистон, ки сатҳи хеле ноҳамвор дорад, қонуниятҳои арзӣ ва амудӣ дар якҷоягӣ (хусусан дар ҳамворӣ ва адирҳо) амал мекунанд. Дар ин ҳолат, барои муайян кардани ҳудуди ноҳияҳои табиӣ ба инобат гирифтани ҷунин омилҳо, монанди мавқеи ҷуғрофӣ, баландии маҳал, пайдоиш ва хусусиятҳои хоси релеф, иқлим, ҳок, олами наботот ва ҳайвонот ва ғайра зарур мешавад. Вобаста ба он дар Тоҷикистон панҷ ноҳияи табииро ҷудо кардан мумкин аст: Тоҷикистони Шимолӣ, Зарафшон, Тоҷикистони Ҷанубӣ Ғарбӣ, Тоҷикистони Марказӣ ва Помир.

Тоҷикистони Шимолӣ шимолтар аз қаторқӯҳҳои Туркистон ҷой

Расми 8

гирифтааст. Вай бо чумхуриҳои Ўзбекистон (дар шимол, ғарб ва шарқ), Қирғизистон (дар ҷануби шарқ) ҳамхудуд буда дар ҷануб ба ноҳияи Зарафшон пайваст мешавад. Қисми зиёди ин ноҳияро ҳамворихо ишғол кардаанд. Дар шимоли ноҳия қаторкӯҳи Курама ва кӯҳи Мугул - шоҳи Тиёншони Ғарбӣ ҷойгир аст. Қуллаи аз ҳама баланди қаторкӯҳи Курама - Бобои Об 3768 м мебошад. Дар қисми ҷануби ғарб кӯҳҳо тадриҷан паст мешаванд. Шоҳи қаторкӯҳи Курама - кӯҳҳои Қарамазор маркази калони қонҳои металлҳои ранга ба шумор меравад.

Қисми зиёди қаламрави Тоҷикистони Шимолиро қисми ғарбии водии Фарғона ишғол кардааст. Соҳили рости водии дарёи Сир, ки бараш 15-30 км аст, релефи мавҷмонанд дорад. То инқилоб бинобар норасоии об ин заминҳо бекор ҳобида буданд. Дар солҳои ҳокимияти Шуравӣ ин заминҳоро обёри карда, колхозу савхозҳо бунёд намуданд. Соҳили чапи дарёи Сир бо об таъмин аст. Солҳои пеш аз ин ҷо роҳи қорвон мегузашт, ки Ҳиндустонро бо мамлакатҳои Шарқи Наздик ва Шарқи Миёна-Эрон, Туркия мепайваст. Он бо номи "Роҳи абрешм" маъруф буд.

Дар қисми ҷануби ғарбии Тоҷикистони Шимоли ҳамин Уротеппа воқеъ аст. Дар ин ҷо ба кӯҳҳо бадал шудани ҳамворӣ возеҳ намоён аст.

Тоҷикистон Шимоли аз сарватҳои зеризаминӣ бой аст. Ҳанӯз аз замони қадим дар Қарамазор маъдан истихроҷ карда аз он нуқра, тилло, мис, сурб, симоб, оҳан мегирифтанд. Хотираи бисёр қонҳои ҳоро номи қонҳо абадӣ ғардондаанд (масалан қони Мансур). Санояти истихроҷӣ маъдан баҳусус асри IX-XI дар давраи ҳукмронии давлати Сомониён ривҷ буд.

Баъди инқилоби Октябр Тоҷикистони Шимоли ба яке аз ноҳияҳои муҳими истихроҷи сарватҳои зеризаминӣ табдил ёфт. Дар ин ҷо ғайр аз полиметаллҳо (қонҳои Қонсой, Олтинтопқан), оҳан (Чоккадамбулок), маъдани металлҳои нодир ва ҳолис, инчунин нафт (Нефтобод, Айратон, Работ), гази табиӣ (Қаракчикуми Шимоли), ангишт (Шуроб, Намаксанг, Қамишқурғон) ва масолеҳи гуногуни сохтмон низ истихроҷ карда мешаванд.

Иқлими Тоҷикистони Шимоли нисбат ба Тоҷикистони Ҷануби Ғарбӣ ва ё Марказӣ хунуктар аст. Ин пеш аз ҳама ба мавқеи ҷуғрофии маҳал вобастагӣ дорад. Ба Тоҷикистони Шимоли ҳавои хунук аз шимол бештар дохил мешавад. Дар Тоҷикистони Шимоли ҳарорати моҳҳои тобистони нисбат ба ноҳияҳои ҷанубӣ пастар (25°-28°)

ва симистон хунуктар (-2° - 3°) аст. Боришот кам (соле аз 80-100 то 300-400 мм) буда, аз ғарб ба шарқ боз ҳам камтар мешавад. Дар дома-накӯхҳои Туркистон ва қисми ғарбии қаторкӯхҳои Қурма микдори боришот меафзояд (400-500 мм). Қисми асосии боришот дар мавсими хунокиҳо дар шакли борон ва барф меборад. Қабати барф зуд об шуда, баландии он маъмулан аз 5-10 см зиёд намешавад. Шароити иқлими ноҳия барои пахтакорӣ ва боғу тоқдорӣ мусоид аст.

Ҳамаи дарёҳои Тоҷикистони Шимолӣ ба ҳавзаи дарёи Сир мансуб мебошанд. Дар он ҷо обанборҳои Қайроқум, Фарход ва Каттасой, Канали калони Фаргон, Канали шимоли Фаргона сохта шудаанд. Дар обёрии киштзорҳо аҳамияти шохобҳои чапи дарёи Сир – Ҳоча-боқиргон, Исфара, Оксу калон аст. Ғайр аз обёрӣ дарёҳоро барои истехсоли қувваи барқ (ГЭС-и Қайроқум) ва раванқ додани хочагиҳои моҳӣ парварӣ истифода мебаранд.

Дар заминаи чашмаҳои маъдани дармонгоҳҳо сохта шудаанд (Ҳавотог дар ноҳияи Ҷротеппа, Зумрат дар ноҳияи Исфара ва ғайра). Бо мақсади муолиҷа лойқои кӯли Оксукон низ кор фармуда мешавад. Оксукон кӯли бехтарини лойқои шифоии мамлакат аст.

Ҳоки Тоҷикистони Шимолӣ хокистарранги равшан, қисман шӯрзада ва серсанг аст. Вале, катъи назар аз ин, онҳо барои пахтакорӣ, парвариши сабзавот мусоид мебошанд. Дар кӯхҳо ва миёнакӯхҳо хокҳои хокистарранги тира ва марғзориро кӯҳӣ бартарӣ доранд.

Набототи Тоҷикистони Шимолӣ ба худ хос аст. Дар ҳамвориҳо набототи биёбонӣ ба назар мерасад, ки асосан аз шӯрағиёх, чимак иборат мебошад. Соҳили дарёҳо, обанборҳо ва кӯлҳо тўғайзор аст. Дар кӯху доманакӯхҳо дарахту буттаҳои гуногун, ба монанди арча, зирак, настаран, бодом ва ғайра мерӯянд.

Олами ҳайвоноти Тоҷикистони Шимолӣ низ мухталиф аст. Дар ҳамвориҳо ҷонварони ҳоси нимбиёбону биёбон - хояндаҳо, калтакалос, мор сукунат доранд. Дар кӯхҳо ҷонварони ширхӯри калон - гург, шағол, рӯбоҳ ва паррандаҳои соҳибчанголу (каргас, шохин, шункор) муқаррарино метавон дучор омад.

Ноҳияи Зарафшон дар байни Тоҷикистони Шимолӣ ва Ҷануби Ғарбӣ ҷой гирифтааст. Ин ноҳияро маъмулан Кӯҳистон меноманд. Ҷои аз ҳама пасти ин ноҳия 700-950 м аз сатҳи баҳр аст; баъзе култаҳо зиёда аз 5000 м баландӣ доранд. Дар кӯҳистон ба таври арзӣ қаторакӯхҳои Туркистон, Зарафшон ва Ҳисор (нишебҳои Шимолӣ) ҷуман паҳн кардаанд. Дар байни қаторкӯхҳои Туркистон ва Зарафшон водии Зарафшон воқеъ гаштааст. Тахкурсии водӣ аз чинҳои

эри полезоюи ва мезозоюи иборат мебошад. Қисми болои води тангбар буд, ба сӯи ғарб пахн мешавад ва дар Панҷакент ба 12-20 км мерасад. Дар байни қаторкӯхҳои Зарафшон ва Ҳисор води дарёи Ягноб ҷойгир шудааст.

Аз сарватҳои зеризаминӣ дар ноҳияи Зарафшон қони ангиштсанг бисёр аст (Фону Ягноб, Киштут, Заврон ва ғайра). Яке аз ҳодисаҳои аҷибии табиӣ “шахи сузон” мебошад, ки дар мавзеи қони Фону Ягноб мушоҳида мешавад. Дар ин ҷо 3,5 ҳазор сол боз дар зери замин ангишт месӯзад. Дар ноҳияҳои Зарафшон қонҳои волфрам (Чилав), сурма ва симоб (Ҷичикруд, Шингу Моғиён, Валангидароз), фосфоритҳо (Равот), месолехи сохтмон, чашмаҳои минералӣ низ мавҷуданд.

Иқлими ноҳия хушк ва камбарф аст. Тобистони водихо гарм (ҳисоби миёнаи ҳарорати моҳи июл 18°-25°), зимистонаш нисбатан нарм (ҳисоби миёнаи ҳарорати январ - 1°-8°) мебошад. Дар баланкӯхҳои тобистон кӯтоҳ, зимистон хунук ва тӯлонӣ аст. Аз ғарб ба шарқ боришот кам мешавад. Масалан, дар қисми ғарбии води Зарафшон соле 310-360 мм, дар қисми шарқӣ бошад 200-250 мм бориш мешавад. Қисми асосии боришот зимистон дар шакли барф ва баҳорон дар шакли борони саҳт (боиси пайдоиши сел мегардад) меборад.

Ноҳияи Зарафшон пириҳои бисёр дорад. Пириҳои ҳозира боқимондаҳои пириҳои азими қадима мебошанд, ки замоне дар баландии 2000 м аз сатҳи баҳр ҳобида будаанд. Пириҳои аз ҳама қалон, дар ҷои ба ҳам пайваस्तшавии қаторкӯхҳои Зарафшон ва Туркистон воқеъ аст. Ин пириҳои Зарафшон мебошад, ки масоҳаташ 41 км² буда, чандин шоха дорад.

Ҳамаи дарёҳои ноҳия ба ҳавзаи Зарафшон мансуб мебошанд. Онҳо аз пириҳои об гирифта, водиашон танг ва сершах аст. Дарозии дарёи Зарафшон зиёда аз 370 км мебошад (фақат 315 км-и он аз қаламрави Тоҷикистон гузашта, боқимондааш аз ҳудуди Ўзбекистон ҷорӣ мешавад). Дарёи Зарафшон зиёда аз 100 шоҳоб дорад, ки қалонтарини онҳо **Фон**, **Киштут**, **Моғиён** ба шумор мераванд. Аз кӯлҳои ноҳияи Зарафшон **Марғзор** ва **Искандаркӯл** маълуманд. Кӯли Марғзор яке аз мавзеҳои зебои ҷумҳурӣ мебошад. Ҳафт кӯли зебо қад-қадӣ дарёи Шинг (дар шоҳаҳои ҷанубии ғарбӣ қаторкӯҳи Зарафшон) ҷой гирифтаанд. Искандаркӯл, ки дар бораи он қиссаҳои ривоятҳои бисёранд, дар нишебии шимолии қаторкӯҳи Ҳисор дар натиҷаи афтодани кӯҳ пайдо шудааст. Масоҳати кӯл чандон зиёд набошад ҳам (3,5 км²), аз рӯи ҳаҷми ғардиши солони об 26 маротиба аз кӯли Севан афзалият дорад. Ҳар сол ба Искандаркӯл аз ҳама ноҳияҳои собиқ

Иттиҳоди Шуравӣ ва хориҷ ҳазорҳо нафар сайёҳон меоянд. Дарёи Искандар, ки аз ҳамин кӯл чорӣ мешавад дар назди сарғахи худ шаршараи баланд (30 м) ҳосил мекунад. Ин дарё бо дарёи Ягноб як шуда, дарёи Фанро ба вучуд меорад. Ҳамаи дарёҳои Зарафшон бинобар сероб ва тезчараён буданашон захираи зиёди энергетикӣ доранд.

Дар ноҳия хокҳои хокистарраи ва дорчини кушод бартарӣ доранд. Дар олами набототи ноҳия минтақаҳои биёбон, миёнакӯх ва баландкӯхро метавон чун қард.

Дар баландкӯхҳои ноҳия шерпаланг, бузи кӯхӣ, сугур, поёнтар аз он хирс, гург, рӯбоҳ, савсор, чайра, гурӯз, кашқалдоқ сукунат доранд. Аз паррандаҳо дурроҷ, жаврак, мурки тугдор, гунчишк, фароштурук, дар баландҳо - кабк, мурги ҳилол, хумо, бургут ва гайра вохӯранд.

Тоҷикистони Ҷануби Ғарбӣ дар байни қаторкӯхҳои Ҳисор (аз шимол) Ҳазратишоҳ (аз шарқ), Боботоғ (аз ғарб) ва дарёҳои Панҷу Аму (аз ҷануб) воқеъ гардидааст.

Аз ҷиҳати геологӣ ҳудуди Тоҷикистони Ҷануби Ғарбӣ пасти давран мезозой аст, ки ҳоло тадриҷан баланд шуда истодааст. Релефи ин ноҳия аз қаторкӯхҳои паст ва ҳамҳои қалон иборат мебошад ва бо ҳамин аз дигар ноҳияҳои табиӣ фарқ мекунад. Қаторкӯхҳои асосӣ - Боботоғ, октоғ, Қаратоғ ва ҷинҳои таҳшин (оҳақ, рег, гил, конгломерат) иборат мебошанд. Дар қуллаи ин кӯхҳо барфҳои доимӣ ва пирахҳо ҳобидаанд. Дар байни қаторкӯхҳо водию ҳамҳои Ҳисор, Вахш, Қофарниҳони Поён, Кӯлоб ҷойгир шудаанд, ки баландиашон аз сатҳи баҳр 300-900 м мебошад. Ин водию ҳамҳои мавзеи асосии парвариши растаниҳои гармидӯсти ҷумҳурӣ ба шумор мераванд. Доманакӯх ва кӯхҳо чун ҷароғҳои зимистонаю баҳорӣ, инчунин барои боғу тоқдорни лалмӣ истифода мегардад.

Аз сарватҳои зеризаминӣ дар ноҳияи табиӣ Тоҷикистони Ҷануби Ғарбӣ қонҳои намаксанг (Ҳочамӯъмин, Ҳочасартез, Тутбулок), оҳаксангу доломит (Пасхур, Ёвон), нафту газ (Қизилтумшук, Шамбарӣ, Сулдуз) мавҷуданд. Ғайр аз ин дар ноҳия қони масолеҳи сохтмон ва ҷашмаҳои минералии гарм (Ҳочаобигарм, Шамбарӣ) низ вучуд доранд.

Тобистони ин ҷо тӯлонии гарм ва хушк буда, зимистонаш нисбатан намнок ва нарм аст. Ҳарорати миёнаи ҳавои моҳи июл дар водӣ 28°-30° мебошад. Дар ноҳияи Шаҳритус дар миёнаҳои фасли тобистон ҳарорати ҳаво ба 43°-44° (баландтаринаш 48°) мерасад.

Ҳарорати миёнаи январ дар водихо мусбат (1° - 2°) аст, вале ҳини вазидани шамолҳои хунок ҳарорати ҳаво метавонад ба -25° - 30° расад. Иқлими водии Ҳисор нисбатан муътадил аст.

Вобаста ба миқдори боришот Тоҷикистон Ҷануби Ҷарбиरो ба қисмҳои шимолӣ ва ҷанубӣ ҷудо кардан мумкин аст. Дар қисми шимолӣ ноҳия (мавзеи Ҳисор) соле то 600-700 мм (бештаринаш 1600 мм), дар қисми ҷануб тақрибан 500 мм боришот мешавад. Миқдори боришот дар доманакуҳҳо барои раванки боғу тоқдории лалмӣ кофист. Водихои Тоҷикистони Ҷануби Ҷарбӣ аз ҷиҳати хусусиятҳои иқлим барои парвариши растаниҳои техникӣ (пахтаи маҳиннах, анҷибар), субтропикӣ (анор, анҷир, хурмо) ва ситрусӣ (лиму) мусоидат аст.

Дарёҳои ин ноҳияи нисбатан наздик ҷой гирифта ба ҳавзаи дарёи Аму мансуб мебошанд. Дарёи калони ноҳияи мазкур Аму ва шохобҳои он – Панҷ, Қофарниҳон, Вахш, Қизилсу аст, Ин дарёҳо аз пираху барф ва барфу пирахҳо ғизо мегиранд. Аму дарёи аз ҳама сероби Тоҷикистон мебошад. Дарёҳои Тоҷикистони Ҷануби Ҷарбӣ барои хоҷагии халқи ҷумҳурӣ аҳамияти калон доранд. Ҳанӯз дар солҳои панҷсолаи якуми номи “Вахшстрой” дар мамлакат шӯҳрат ёфта буд. Дар сохтмони канали магистралӣ ва системаҳои обёрӣ намоёндогонии бисёр миллатҳои Иттиҳоди Шӯравӣ иштирок карданд. Дар тӯли се сол канали бузурге сохта шуд, ки дар як сония 100 м^3 об мегузаронад. Сохтмони канал имкон дод, ки водии Вахш обёрӣ карда шавад. Истеҳсоли пахта дар ҷумҳурӣ якбора афзояд. Системаи обёрии Ёвону Обикииқ барои шодоб кардани 40 ҳазор га заминҳои биёбон, ташкил кардани колхозу совхозҳои нави пахтакор ва комплекси чорводорӣ мусоидат кард.

Дарёҳои Тоҷикистони Ҷануби Ҷарбӣ дорои захираи бузурги энергия мебошанд. Дар дарёи Вахш қуввати истеҳсоли барқӣ сохта шудаанд. Норақ, Сарбанд, Шаршара, Марказӣ, Бойғозӣ. Алхол дар ин дарё калонтарин истеҳсоли электрии обӣ - Рогун сохта шуда истодааст, ки иқтидораш 3,6 млн. кВт мебошад. Баландии сарбанди он 335 м аст. Дар обанбори он 13,3 млрд. м^3 об гун хоҳад шуд (ин аз обанбори Норақ 4 млрд. м^3 зиёд аст).

Ҳоки ноҳияи табиӣ Тоҷикистони Ҷануби Ҷарби дар водихо ҳокистарраи қушод ва дар кӯҳҳо дорчинии қушод мебошад.

Дар дарёбодҳо набототи ботлоқӣ мерӯяд; тӯғайзорҳои ноҳия барои пешгирии эрозия аҳамияти калон доранд.

Набототи доманакуҳҳо ва паस्तкуҳҳо биёбонист ғиёҳҳои бебақо; дар миёнакуҳҳо дарахтони гуногун - чормағз, бодом, pista, зирк мерӯянд.

Олами ҳайвоноти ноҳияи мазкур мухталиф мебошад. Дар тўғайзори дарёбодҳо гуроз, заргӯш, чирон сукунат дорад. Аз даррандаҳо гург, сағобӣ, кафтор, шағол, гурбаи найзор дучор меоянд; дар биёбонҳо мор (кубро, гурза) ва дигар хазандагон маскан гирифтаанд. Яке аз ҷонварони маъмули ин ноҳияи табиӣ сусмор аст. Дарозии он ба 1,5 м мерасад. Дар кӯҳҳои ноҳия морхӯр дучор меояд. Аз паррандаҳо тазарв, ҳавосили сафед, мурғи ҳилол, кабк, шохин ва бургутро метавон вохӯрд.

Бисёр намуди растаӣ ва ҳайвонот дар мамнӯъгоҳҳо ҳифз карда мешаванд. Мамнӯъгоҳи “Бешан Палангон”, ки 47 ҳазор га масоҳат дорад, соли 1938 ташкил карда шудааст. Дар ин мамнӯъгоҳ ҷангалҳои ҳақиқии субтропикӣ боқи мондаанд, ки ҳоло дар мамлакат кам ба назар мерасанд. Дар мамнӯъгоҳи “Бешан палангон” хонгул, тазарв, мурғи сакко, чайра ва дигар ҷонварони нодир ҳифз карда мешаванд. Факат ширхӯҳо дар ин ҷо зиёда аз 33 намуд мебошанд. Мутаассифона он ҷонваре, ки мамнӯъгоҳ номи вайро дорад, бабр нест шудааст. Дар мамнӯъгоҳ изи охири баброн соли 1953 дидаанд.

Соли 1959 дар нишебиҳои қаторкӯҳи Ҳисор дар болооби дарёи Қофарниҳон мамнӯъгоҳи “Ромит” ташкил карда шуд. Масоҳати он зиёда аз 16 ҳазор га мебошад. Аз ҳайвоноте, ки дар ин ҷо ҳифз карда мешавад, баҳусус хонгул маъмул аст.

Соли 1983 дар ноҳияи Мӯминободи вилояти Хатлон мамнӯъгоҳи “Даштиҷум” (масоҳаташ 53,4 ҳазор км²) ташкил карда шуд, ки баҳли муҳофизати фауна ва флораи қисми кӯҳсори вилояти Хатлон аҳамияти калон дорад.

Тоҷикистони Марказӣ дар шимол бо қаторкӯҳҳои Зарафшон ва Ӯлой, дар шарқ бо қаторкӯҳҳои Паси Олой ва Академияи имло, дар ҷануб бо қаторкӯҳи Дарвоз ҳамсарҳад аст; ҳудуди он дар ғарб аз ҷаноби ғарбии қаторкӯҳи Дарвоз ва шохҳои қаторкӯҳҳои Вахшу Қароегин мегузарад. Релефи Тоҷикистони Марказӣ мураккаб аст, он аз ҷиҳати ҷуқури дарёҳо, ки бо кӯҳҳо ҷудо шудаанд, нобаробар мебошад. Ӯз қаторкӯҳҳои нисбатан асосии ноҳияи Вахш Ҳазрати Шох, Дарвоз, Пётри Якум мансубанд. Водии дарёҳои Сурхоб ва Хингоб нисбат ба дигар водии фарохтар мебошанд.

Аз сарватҳои зеризаминӣ дар Тоҷикистони Марказӣ аҳамияти калонро ангишти серкалорияи Назаралок ва Миёнаду калон аст. Дар ноҳияи қони сиенитҳои нефелинӣ (қони Турпӣ), молибден, асбест, сангҳои рӯйкаш, масолеҳи сохтмон низ мавҷуданд. Ҳарорати обии ҷаҳмаҳои минералии Обигарм ва Тандикӯл ба 40°-62° мерасад.

Иқлими Тоҷикистони Марказӣ нисбатан нарм аст, Ҳисои миёнаи

ҳарорати ҳаво дар Фарм $+11^{\circ}$ (ҳарорати миёнаи июль $+24^{\circ}$) мебошад. Миқдори боришоти солона дар қисми ғарбии ноҳия (Фарм) 650-900 мм, дар шарқи он (Ҷиргатол) 270-280 мм аст. Иқлими ноҳияи мазкур барои парвариши чуворимақка, картошка, зироати полизӣ ва мевачот мусоидат мекунад.

Дарёҳои Тоҷикистони Марказӣ аз пираху барф ва барфу пирах гизо мегиранд.

Ҳоки водихои Тоҷикистони Марказӣ ҳокистарранги тира, ҳоки кӯҳҳо дорчинӣ ва марғзории баландкӯҳӣ мебошад. Дар водию доманакӯҳҳо набототи биёбонӣ мерӯянд. Дар ҷангалҳои ноҳия дарахтони чормағз, заранг, арча ба назар мерасанд (онҳо сирак мебошанд). Дар нишебҳои ҷанубии қаторакӯҳи Дарвоз ҷо-ҷо дарахтони худрӯи мева - анор, анҷир, бодом, pista мавҷуданд. Дар баландии зиёда аз 3000 м марғзорҳои алпӣ ва субалпӣ доман паҳн кардаанд (ҳамчун ҷарогоҳи тобистон аҳамияти калон доранд).

Олами ҳайвоноти Тоҷикистони Марказӣ мухталиф аст. Аз ширхӯрҳо бузи кӯҳӣ, шерпаланг, хирс, гург, гурӯз, инчунин хояндаҳои гуногун (зарғӯш, суғур), ҳазандаҳо (гурза, мори обӣ, калтакалос), паррандаҳо (кабк, мурғи хиллол, карғас) ва ғайра сукунат доранд.

Помир сарзамини кӯҳсор буда дар қисми ҷануби шарқи Тоҷикистон ғаштааст. Дар ин ноҳия Вилояти мухтори кӯхистони Бадахшон ҷойгир шудааст, ки тақрибан нисфи қаламрави Тоҷикистонро ишғол мекунад. Дар Помир қаторкӯҳ ва қуллаҳои осмонбӯс, пирахҳои калон, маҳалҳои аз ҳама баландкӯҳи мардумнишини мамлакат воқеъ гардидаанд. Помир ноҳияи калонтарини баландкӯҳ аст. Аз баҳру уқёнусҳо дур будан бешубҳа ба шароити табиӣ ва иқлимӣ ноҳия таъсир мерсонад.

Аз рӯи шароити табиӣ Помирро ба қисми ғарбӣ ва шарқӣ ҷудо кардан мумкин аст. Сарҳади он шартан аз мавзеи бо ярчи Усой (дар дарёи Мурғоб) пайваст шудани қаторкӯҳи Зулумарт, Яшилкӯл ва андароби дарёҳои Помиру Ваҳон мегузарад. Маркази системаи кӯҳии Помир қаторкӯҳи Академияи илмҳо (дарознаш 108 км) ба шумор меравад. Қуллан аз ҳама пасти ин қаторкӯҳ - Кашалаяк (4340 м) баробари Монблан (баландтарин қуллан Алп) аст. Қуллан Исмоили Сомонӣ (7495 м), ки дар ҳамин қаторкӯҳ воқеъ аст, қуллан аз ҳама баланди Осиёи Марказӣ мебошад. Дар Помир ҳамагӣ се қуллан баланднашон зиёда аз 7000 м вучуд дорад.

Помири Ғарбӣ релефи мураккаб дорад. Баландии тегаи кӯҳҳо аз зери водӣ бисёр вақт ба 3-4 км мерасад. Водии дарёҳои Панҷ, Язғулом, Бартанг сершах мебошад.

Помири Шарқӣ аз кӯҳҳои нисбатан ҳамвор иборат аст. Водии дарёҳои ин ҷо Мурғоб, Аличур ва ғ.) кушод буда, дар баландии аз 6500 то 4200 м ҷойгир шудаанд. Қаторкӯҳҳои Музқул, Ваҳон, Аличур аз ғарб ба шарқ тӯл кашидаанд. Қаторакӯҳи Сарикӯл қад-қадӣ сархат бо Хитой мегузарад. Баъд аз Тибет Помири Шарқӣ баландтарин кӯҳсори ҷаҳон ба шумор меравад.

Помир сарватҳои зерзаминии фаровон дорад. Конҳои лаъли Бадахшон (шпинели асил), лочвард, рубин, тиллоӣ пошхӯранда за қадим машҳур мебошанд. Саёҳи машҳури венетсиягӣ Марко Поло навиштааст, ки “Помир сангҳои пурбаҳо дорад; онҳо дар шаҳҳои кӯҳ ҷойгиранд”. Алҳол дар сарзамини Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон конҳои булӯри кӯҳӣ, молибден, тилло, нукра, асбест, намаксанг, бор ва масолеҳи сохтмон кашф шудаанд. Дар Помир зиёда аз 50 ҷашмаи минералии гарм мавҷуд аст, ки онҳоро қисман бо мақсади муолиҷа қор мефармоянд. Аз ҷашмаҳои минералии инҷо хусусан Гармҷашма шӯҳрати бепоён дорад.

Иқлими Помир бинобар аз сатҳи баҳр бисёр баланд будани маҳал ва дурии баҳру уқёнусҳо хеле қаҳратун аст. Ҷиҳатҳои фарқкунандаи иқлим хушк ва паст будани ҳарорати ҳаво мебошад. Микдори боришот дар Помир нафақат аз ғарб ба шарқ, балки аз шимол ба

чануб низ кам мешавад. Агар дар шимоли ғарби Помир миқдори боришот соле ба 400 мм баробар бошад, пас дар водихои Помири Шарқӣ он аз 100 мм ва дар мавзеи Қарокӯл бошад аз 70 мм зиёд намешавад. Дар водихои Помири Ғарбӣ тобистон гарм (20° - 25°) ва зимистон нисбатан хунук (-5° - 10°) аст. Дар Помири Шарқӣ тобистон салкин (10° - 13°), зимистони хуноки қахратун (-18° - 25°) ва тӯлонист. Дар мавзеи Булункӯл хуноки то ба -63° расиданаш мумкин аст.

Вобаста ба шароити иқлим кишоварзӣ фақат дар Помири Ғарбӣ ривоч ётааст. Помири Шарқӣ чун чарогоҳи бузу ғӯсфанд ва ғажғов (қутос) хизмат мекунад.

Дарёҳои Помир аз пирияху барф ва барфу пириях гизо мегиранд. Калонтарин дарёи ин ҷо - Панҷ сарҳади байни Тоҷикистон ва Афғонистон мебошад.

Шохобҳои ин дарё - Хингоб, Ванҷ, Язгулом, Бартанг, Ғунд дарёҳои калони Помир ба шумор мераванд. Ин дарёҳо дорон неруи бузурги барқ бошанд ҳам, чандон пурра истифода намешаванд.

Дар Помир кӯлҳо низ бисёранд. Кӯлҳои ин ноҳия асосан пайдоиши тектоникию пирияхӣ доранд. Дар Помир кӯлҳои баландтарини Осиёи Марказӣ ҷой гирифтаанд. Кӯли аз хама калон - Қарокӯл 238 м чуқури дошта, аз ҷиҳати ҳаҷм ва баландӣ (3914 м) фақат аз кӯлҳои Тибети Ҷанубӣ қафо мемонаду бас. Оби кӯл шӯри талхча буда, дар он мавҷудоти зинда нест. Дар маркази Помир дар баландии 3229 м кӯли Сарез ҷой гирифтааст. Ин кӯл соли 1911 дар ҷои деҳаҳои Сарез ва Усой пайдо шудааст (кӯҳ афтада роҳи обро банд кард). Дарозии кӯли Сарез зиёда аз 60 км, масоҳаташ 88 км², чуқури бештаринаш 505 м мебошад. Ҳаҷми оби кӯл 17 км³ аст.

Помир якҷанд пириях дорад, ки калонтарини онҳо Гармо, Грум-Ғржимайло ва Федченко (дарозинаш 77 км) мебошанд. Ин пирияхҳо захираи об буда ба дарёҳо гизор медиҳанд.

Бинобар ғуногун будани шароити табиӣ хок ва набототи Помир якхела нест. Дар Помири Ғарбӣ бештар хокҳои дорчини кӯҳӣ ва баландкӯҳӣ дучор меоянд. Наботот якҷанд минтақаро ташкил медиҳад; қариб дар хама ҷо нимбуттаҳо мерӯянд. Водии дарёҳо тугайзор буда аз дарахтон бед, сафедор, тӯс, зирк, ангат, инчунин дарахтони меван худрӯй - себ, нок, чормағз, зардолу иборат мебошанд. Дарахтзорҳо асосан дар водии дарёҳои Панҷ, Шохдара ва Вахон дучор меоянд. Дарахти тут низ бисёр аст. Баробари болотар баромадан дарахтзорҳоро минтақаи дашт ва сипас марғзорҳои алпӣ иваз

мекунанд. Дар Помири Ғарбӣ дар Хоруг - пойтахти Вилояти мухтори кӯхистони Бадахшон Боғи ботаникии Помир воқеъ гардидааст. Вай яке аз боғҳои баландтарини ҷаҳон (2300 м аз сатҳи баҳр) мебошад. Дар боғи ботаникӣ оиди ба шароити маҳал мутобиқ кардани растаниҳо тадқиқот мебаранд.

Дар Помири Шарқӣ дарахт намерӯяд. Дар ин мавзӯ бештар растаниҳои хоси биёбонҳои баландкӯҳӣ - терескен, болитакҳо, ғеша, баъзе растаниҳои хӯшагӣ месабзанд. Биёбону даштҳои баландкӯҳӣ ҳамчун ҷароғоҳ аҳамияти калон доранд.

Олами ҳайвоноти Помир низ гуногун ва ғанӣ аст. Архар, ки шохҳои печутобхӯрдаи он 20-30 кг вазн дорад, яке аз ҷонварони зебои Осиёи Марказӣ ба шумор меравад. Архар дар ҷойҳои кушод ва нисбатан ҳамвор маскан мегирад. Дар нишебии шахсорон бузи кӯҳӣ сукунат дорад. Аз ҷонварони дарранда шерпаланг, хирси малла, гург, аз хояндаҳо суғур, гулмуш ба назар мерасанд. Дар водихо заргӯш, рӯбоҳ, савсор зиндагӣ мекунад. Аз паррандаҳо мурғобии сурх, дар Яшилкӯл бошад гозҳои хиндӣ воҷеҳӯранд. Дар баландкӯҳҳо мурғи хилол, бургут, хумо, каргас маскан гирифтаанд. Дар кӯлу дарёҳои Помир гулмоҳӣ, осмонмоҳӣ мавҷуданд.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Комплексиҳои табиӣ чӣ тавр пайдо мешаванд?
2. Қисмҳои таркибии комплексиҳои табиӣро номбар кунед?
3. Ҳудуди комплексиҳои табиӣ чӣ тавр муқаррар ва ҷудо карда мешаванд?
4. Тоҷикистонро ба кадом ноҳияи табиӣ (комплекси табиӣ) - ҷуғрофӣ ҷудо кардан мумкин аст?
5. Минтақаҳои амудии ноҳияҳои табиӣ ҷумҳурий кадомҳоянд?
6. Табиати Помири Ғарбӣ аз Шарқӣ чӣ фарқ дорад?
7. Муқаррар кунед, ки кадом ноҳияҳои табиӣ Тоҷикистонро ба яқдигар монанданд (чигуна)?
8. Ба таври хаттӣ ё шифоҳӣ ҳар як ноҳияи табиӣ Тоҷикистонро аз рӯи тартиби зайл мухтасар тасвир кунед: а) мавқеи ҷуғрофӣ; б) релеф ва сарватҳои зеризаминӣ; в) иқлим ва гидрография; г) ҳок, наботот ва ҳайвонот (кӯшед, ки ҷиҳатҳои фарқкунандаи ҳар як ноҳияро ҷудо кунед).

ЉУГРОФИЯИ ИҚТИСОДИИ ТОҶИКИСТОН

АҲОЛӢ ВА ЗАХИРАҲОИ МЕҲНАТӢ

Ба хотир оваред, ки "миграция", "агломерация" ва "урбанизацияи аҳоли" чист? Мафҳуми "захираҳои меҳнатӣ" чиро ифода мекунад?

Шумора ва афзоиши аҳоли. Тоҷикистон ҷумҳурии сермиллат аст. Дар он зиёда аз 55 халқҳои забон, маданият ва урфу одаташон гуногун умр ба сар мебаранд. Мувофиқи маълумоти рӯйхатгирии аҳоли (1 январи 1989) шумораи аҳоли ҷумҳурӣ 5112 ҳазор нафар мебошад, ки ин нисбати соли 1979 34 фоиз зиёд аст. Соли 1999 бошад аҳоли ҷумҳурӣ ба зиёда аз 6 млн. нафар расид. Аз ҷиҳати шумораи аҳоли Тоҷикистон дар байни ҷумҳуриҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ ҷои 8-умро соҳиб шуда, аз Молдавия, Армандистон, ҷумҳуриҳои Наздибалтика ва Осиёи Миёна (ғайр аз Ўзбекистон) бештар аҳоли дорад.

Ҳар сол аҳоли Тоҷикистон тақрибан 100 ҳазор нафар зиёд мешавад. Афзоиши табиӣ аҳоли ба ҳар ҳазор нафар 19,2 кас мебошад. Ин дар байни дигар ҷумҳуриҳо нишондиҳандаи баландтарин аст.

Зиёд шудани шумораи аҳоли то ҷанги граждани соли 1992 нафақат ба афзоиши табиӣ, балки ба кӯчида омадани мардум аз дигар ноҳияҳо (вобаста ба сохта шудани корхонаҳои калони саноатӣ, аз ҷумла заводи алюминии тоҷик, комбинати электрохимиявии Ёвон, стансияи электрии обии Норақ ва Роғун) низ вобаста буд.

Сокинишавӣ ва зичии аҳоли. Бинобар кӯҳсор будани қисми зиёди Тоҷикистон ва гуногунии шароити табиӣ иқтисодӣ аҳоли нобаробар ҷойгир шудааст.

Дар ноҳияҳои Тоҷикистони Шимолӣ ва Ҷануби Ғарбӣ, ки ноҳияҳои нисбатан тараққикарда мебошанд, зиёда аз 85 фоизи аҳоли сокин шудааст. Дар ҷумҳурӣ зичии миёнаи аҳоли дар як км² 42,4 нафарро

ташкил медиҳад. Ҷойҳои нисбатан сараҳолӣ водии Тоҷикистони Шимолӣ (дар 1 км² - 140 нафар), Ҳисор (дар 1 км² - 83 нафар) ва Вахш (дар 1 км² - 13 нафар) мебошанд. Зичии аҳолии дар ноҳияҳои кӯҳсори ҷумҳурӣ нисбатан кам аст. Чунончӣ, зичии аҳолии дар Вилояти мухтори Кӯҳистони Бадахшон ба 1 км² 3,2 нафар рост меояд.

Аҳолии шаҳр ва деҳот. Инкишофи соҳаҳои асосии хоҷагии халқ саноат, кишоварзӣ, нақлиёт, инчунин пешрафти маданият, маориф ва тандурустӣ дар афзоиш, шумора ва ҳаёти аҳолии шаҳру деҳоти ҷумҳурӣ тағйироти калон ба амал оварданд.

То Инқилоби Октябр дар Тоҷикистон саноат амалан набуд. Қариб ҳамаи аҳолии дар деҳот сукунат дошт. Соли 1879 вазни қиёсии аҳолии шаҳри Тоҷикистон ҳамагӣ 7 Ҷоиз ва соли 1913 - 9 Ҷоизро ташкил мекард.

Солҳои Ҳокмияти Шӯравӣ шумораи аҳолии шаҳр тақрибан 70 Ҷоиз ва вазни қиёсии он аз 9 то 35 Ҷоиз афзуд. Соли 1997 аҳолии шаҳрҳои ҷумҳурӣ 1644,1 ҳазор нафар ва аҳолии деҳот 4422,5 ҳазор нафарро ташкил мекард. Вазни ҳосии аҳолии деҳот дар Тоҷикистони Шимолӣ ва водии Ҳисор аз ҳама зиёд (тақрибан 40 Ҷоиз) ва дар ноҳияҳои кӯҳсори Тоҷикистони Марказӣ ва Вилояти мухтори кӯҳистони Бадахшон аз ҳама кам (тақрибан 10 Ҷоиз) аст. Алҳол дар ҷумҳурӣ 20 шаҳр ва 50 шаҳрак вуҷуд дорад. Дар ин шаҳрҳо биноҳои серошёна ба зилзила тобовар месозанд. Душанбе (513,4 ҳазор нафар) ва Хучанд (160 ҳазор нафар) шаҳрҳои нисбатан калони Тоҷикистон мебошанд.

Аксари аҳолии ҷумҳурӣ дар деҳот зиндагӣ мекунад. Таносуби аҳолии деҳот дар Тоҷикистон аз ҳисоби миёнаи аҳолии деҳоти ИДМ 1,8 бор зиёд аст. Ҷинси тадриҷан кам шудани микори умумии деҳаҳо ҳаҷми онҳо меафзояд. Агар солҳои 60-ум ба як деҳа андаряк 275 нафар одам рост омада бошад, пас ҳоло ин рақам 760 нафарро ташкил медиҳад. Симои деҳот низ дигаргун шудааст. Онҳо кӯчаҳои ва-сеъ ва иморатҳои ҳозирзамон доранд.

Ҳаёти миллӣ ва иҷтимоии аҳолии. Қисми зиёди аҳолии Тоҷикистонро мардумӣ таҳҷой - тоҷикон ташкил медиҳанд. Ҳиссаи онҳо дар саршумори умумии аҳолии мунтазам меафзояд ва ҳоло қариб ба 70 Ҷоиз расидааст.

Тоҷикон сокинони қадимаи Осиёи Миёна мебошанд. Онҳо дорои тамаддуни ғайӣ буда, яке аз қадимтарин халқҳои Осиё ба шумор мераванд. Тоҷикон бештар дар водии дарёҳои Хингоб, Сурхоб, Яхсу дар болооб ва миёнаоби дарёи Зарафшон, Помири Ғарбӣ, водии Вахш Ҳисор ва Тоҷикистони Шимолӣ маскун мебошанд.

Тоҷикон ғайр аз Тоҷикистон дар Ўзбекистон (қариб 1,5 млн. на-

фар), Қирғизистон (зиёда аз 123 ҳазор нафар), Қазоқистон (қариб 60 ҳазор нафар), Русия (тақрибан 317 ҳазор нафар) зиндагӣ мекунад.

Аз дигар мамлакатҳои ҷаҳон тоҷикон асосан дар Афғонистон, Эрон, Хитой ва мамлакатҳои Шарқи Наздик ва Шарқи Миёна сокин мебошанд.

Соли 1989 Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон "Қонуни забон"-ро қабул кард, ки мувофиқи он забони тоҷикӣ (форсӣ) мақоми давлатӣ гирифт.

Дар ҷумҳурӣ аз ҷиҳати шумораи аҳолии ҷои дуюмро Ёзбекон (21 Ҷоиз) мегиранд. Онҳо дар водии қисми ғарбӣ ва шимолӣ ҷумҳурии сокин мебошанд (ноҳияҳои Турсунзода, Шахритус, Ҷаббор Рассулов, Нов). Дар ҷои сеюм русҳоянд (8,1 Ҷоиз). Онҳо дар шаҳру шаҳракҳои саноатӣ зиндагӣ мекунад. Дар шаҳрҳои Душанбе, Норақ, Қонибодом ва Ҷкаловск русҳо нисбатан бештаранд.

Қирғизҳо (1,3 Ҷоиз) дар Помири Шарқӣ (ноҳияи Мурғоб) ва дар Ҷирғатол, ки ҳамсарҳади Қирғизистон мебошанд, суқунат доранд. Дар Тоҷикистон татарҳо, немисҳо, қазоқҳо, яҳудиён, туркманҳо, кореягӣҳо, осетинҳо, мордвагӣҳо ва халқияту миллатҳои дигар низ зиндагӣ мекунад.

Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон баробарҳуқуқии ғарҷданиҳои Тоҷикистонро новобаста аз наҷоду миллат, ҷинс, мазҳаб, пайдоиши иҷтимоӣ, бонғарӣ дар ҳаман соҳаҳои хоҷагӣ, давлатӣ, маданӣ ва ҷамъиятию сиёсӣ ҳифз мекунад. Ҷамаи миллату халқиятҳои сокини ҷумҳурии мо дӯстона ва баробарҳуқуқ зиндагӣ менамоянд.

Дар тӯли солҳои Ҷоқимияти Шӯравӣ ҳайати аҳолии ҷумҳурӣ якбора тағйир ёфт. Алҳол аҳолии Тоҷикистон бештар аз қорғарон, деҳқонон ва зиёиён иборат аст. Шумораи қорғарону хизматчиён дар хоҷагии халқ, инчунин мутахассисони маълумоташон олӣ ва миёнаи махсус мунтазам меафзояд. Ин аз ҳисоби захираҳои меҳнатие, ки дар натиҷаи интенсифонии меҳнат дар кишоварзӣ озод мегарданд, ба вуқӯ меояд.

Захираҳои меҳнатӣ аҳолии қобили меҳнатро, ки дар истеҳсолоти ҷамъиятӣ ширкат меварзад, дар бар мегиранд. Мувофиқи рӯйхатгирии умумии тифоқии аҳолии (1989) шумораи одамони машғули қор дар хоҷагии халқи Тоҷикистон 1,8 млн. нафар (соли 1997 - 1700 ҳазор нафар) буд. Қисми зиёди аҳолии қобили меҳнати ҷумҳурӣ ихтисос ва дониши муайян дорад. Бинобар зиёд будани таваллуд вази қиёсии аҳолии қобили меҳнати Тоҷикистон нисбатан қам (тақрибан 50 Ҷоиз) аст.

Дар солҳои Ҷоқимияти Шӯравӣ бо мақсади бо мутахассисон таъмин намудани хоҷагии халқ мактабу омузишгоҳҳои қасбҳои техникаӣ